

Proiectul de cercetare exploratorie cod ID_65
ETATISM ȘI DIVERSITATE CONFESIONALĂ ÎNTR-UN TERITORIU MULTICULTURAL.
POLITICA DE TOLERANȚĂ RELIGIOASĂ ÎN TRANSILVANIA
ÎN TIMPUL LUI IOSIF AL II-LEA

Raport final

Răspunsul oferit de Benjamin J. Kaplan în relativ recenta sa investigație privitoare la practica tolerării în Europa modernă timpurie, conform căruia fusese posibilă conviețuirea pașnică între oameni cu credințe ireconciliabil opuse¹, poate proba relevanța demersului propus prin proiectul de față. Desigur, istoricii au sesizat nu o dată singularitatea climatului de toleranță confesională instituit în Transilvania secolului al XVI-lea, în contextul intoleranței dominante pe continentul european². În plus, Principatul a devenit în perioada menționată (secolele XVI-XVIII) un teritoriu cu o complexă realitate juridică și identități confesionale și culturale mai degrabă distincte decât iremediabil opuse, în care influențele și interferențele reciproce nu au constituit excepții³. Însă tensiunile și confruntările (nu doar doctrinare) nu au lipsit, iar istoria lor, fundamentată pe o metodologie modernă, rămâne încă în mare măsură să fie scrisă, cu deosebire pentru secolul al XVIII-lea⁴. Se poate chiar afirma că istoricii acestei ultime perioade au dovedit o fidelitate mai persistentă față de interpretările tradiționale, inclusiv sub aspectul perpetuării unor discursuri istoriografice cvasiparalele. Or, evoluția Transilvaniei în cursul secolului scurs între integrarea în Imperiul Habsburgic și epoca revoluțiilor democratice oferă excelente posibilități de investigație a modalităților prin care s-a impus (sau nu) acea „practică socială a tolerării”, fie în cadrul comunităților mixte, la care s-a referit Kaplan⁵, fie al structurilor administrative constituite, unde existența comunităților aparținând confesiunii desemnate drept „tolerate” reprezenta mai frecvent o regulă decât o excepție. Nu subestimăm nicidecum prin aceasta relevanța rezultatelor unor proiecte recente, precum cele coordonate de Pr. Dieter Brandes⁶ și de Remus Câmpeanu⁷, față de care departajarea noastră este strict de tip metodologic, ori ale unor remarcabile cercetări de istorie regională, interesate de dinamica apartenenței confesionale și de problema convertirilor în cazul românilor⁸. Ultima chestiune, cu referire la ansamblul Europei moderne timpurii, a fost dezbătută într-o extrem de interesantă discuție găzduită în paginile unui volum al revistei clujene *Colloquia*⁹; tot aici, două stimulative studii abordează tema convertirii și a interacțiunilor religioase în context transilvănean¹⁰.

Definirea identității grupurilor confesionale în cadrul comunităților¹¹, favorizată prin politica de toleranță, și afirmarea treptată a conștiinței religioase și civice a credincioșilor

¹ Kaplan 2007, p. 12.

² Vezi, de pildă, Bérenger 2000, pp. 256-257, 259.

³ Pentru o prezentare sintetică, vezi Szegedi 2007, pp. 107-120, 237-262, și contribuțiile semnate de Graeme Murdock, Edit Szegedi, Krista Zach, reunite în volumul din 2008 al revistei *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai, Historia*.

⁴ Prezentări sintetice similare, din perspectiva raportului Biserică - Stat și separate pentru români, maghiari și sași, se găsesc în Pop, Nágler, Magyari (coord.) 2008 (pp. 95-111); tot aici, capitolul consacrat realităților politice privilegiază cazul românilor (pp. 205-228).

⁵ Kaplan 2007, 8.

⁶ Brandes, Grajdian, Lukács 2008; Bocșan, Brandes, Lukács 2010.

⁷ Câmpeanu, Varga, Dörner 2008; Câmpeanu, Câmpan (coord.) 2009.

⁸ Miron 2007.

⁹ Elbel 2008, pp. 104-127.

¹⁰ Oancea 2008, pp. 5-29; Tóth 2008, pp. 44-71.

¹¹ Burke 2009, p. 59.

individuali¹² reprezintă palierul cel mai aprofundat al analizei implicate de desfășurarea proiectului, reflectând totodată măsura în care toleranța însăși a evoluat, de la accețiunea de privilegiu, la cea tipic iluministă, de valoare specifică individului. Chestiunea este esențială, pentru că ea poate servi unei mai corecte înțelegeri a semnificației reale a conceptului, deseori utilizat în manieră istorizantă¹³. Cercetătorii preocupați de evoluțiile din secolele XVI-XVII au semnalat valoarea limitată a toleranței în Transilvania, ea însemnând, mai degrabă, o libertate de opțiune a comunităților¹⁴, limitată și aceasta în cadrul sistemului confesional consacrat până la începutul domniei lui Ștefan Báthory. Cu deosebire statutul „tolerat” al românilor a fost și mai este încă interpretat în sensul desconsiderării acestora, deși referirile din *Approbatæ Constitutiones* puteau fi înțelese și ca acordare a protecției¹⁵, de care au beneficiat și grupuri confesionale sau religioase așezate în Transilvania în cursul secolului al XVII-lea¹⁶. Explicabil din perspectiva discursului istoriografic românesc modern, faptul poate stârni confuzii în cadrul unei dezbateri detensionate despre problematica toleranței. Dar însuși statutul confesiunilor consacrate ca „recepte” a fost influențat de contextul politic, iar la nivelul comunităților urbane lucrurile se complicau și mai mult¹⁷.

Integrarea Principatului în Imperiul Habsburgic a însemnat apariția unor noi factori de influență și o șansă pentru confesiunea receptă cu situația, poate, cea mai precară până atunci, de a câștiga o poziție mai importantă. Pe de altă parte, ca urmare a unirii cu Biserica Romei, clerul și nobilimea aparținând confesiunii răsăritene tolerate s-au putut integra în sistemul constituțional al Principatului (fapt confirmat prin art. VI adoptat de Dieta din anul 1744), membrii lor beneficiind ulterior, chiar dacă nu fără dificultăți, de șansa promovării sociale. În schimb, confesiunile protestante au resimțit consecințele noului context politic, pierderile cele mai severe fiind înregistrate de unitarieni. Dintre grupurile etnice și confesionale, grecii și armenii și-au fructificat importantul rol comercial deținut (dublat, în cazul celor din urmă, de calitatea de membri ai Bisericii Catolice, dobândită prin propria unire cu Biserica Romei), obținând însemnate privilegii, pe când alte grupuri confesionale minoritare, precum anabapțiștii (habanii) din Vințu de Jos au devenit ținta tentativelor decise de convertire la romano-catolicism. O mențiune specială se cuvine făcută pentru cazul noilor grupuri confesionale colonizate în Transilvania în timpul lui Carol al VI-lea și al Mariei Tereza – așa-numiții „landleri” (criptoproteștanți din teritoriile austriece) – așezați în comunități săsești; deși atât confesiunea, cât și limba îi apropiau pe aceștia de sași, reacțiile față de ei ale celor din urmă au fost cel puțin reticente și frecvent de netolerare¹⁸. De aceea, investigarea lor din perspectivele metodologice discutate mai sus, cea a practicii tolerării și cea a definirii identităților în cadrul comunităților, poate oferi extrem de interesante rezultate.

Deja divers, peisajul confesional i-a mai cuprins, de la sfârșitul deceniului șase, și pe credincioșii „neuniți”, cărora le-a fost recunoscut practic dreptul de efectuare a cultului prin decretul emis de Maria Tereza la 13 iulie 1759 și 21 martie 1760, cel de-al doilea menționând

¹² Klingenstein 1993, p. 14.

¹³ Zach 2001, p. 95. Un exemplu oarecum surprinzător este oferit de istoricul Jean Bérenger, care considera, într-o lucrare recentă, că Iosif al II-lea, ca bun catolic, nu a pus „toate confesiunile creștine pe un picior de egalitate, cum fusese aceasta altădată cazul în Transilvania” (Bérenger 2007, p. 432).

¹⁴ Szegedi 2002, p. 46, cu referințe anterioare; Murdock 2008, p. 66.

¹⁵ Zach 2001, pp. 79-80.

¹⁶ Szegedi 2008, p. 79.

¹⁷ *Ibidem*, p. 86, 90, cazul raporturilor dintre unitarieni și reformați în orașul Cluj; Szegedi 2010, pp. 147-153, pentru analiza comparativă a situației grupurilor confesionale tolerate ale reformaților în orașul unitarian Cluj, respectiv în orașul evanghelic Brașov.

¹⁸ Schaser 2000, p. 40, cu referințe la bibliografia anterioară; Grieshofer 2011, pp. 113-129.

explicit și comunitățile beneficiare ale toleranței¹⁹. Această toleranță limitată a fost urmată în anul 1761 de numirea lui Dionisie Novacovici ca episcop exempt, pentru administrarea bisericilor neunite și păstoria credincioșilor, și de o amplă acțiune de conscriere a bisericilor, credincioșilor și posesiunilor bisericesti, desfășurată între anii 1760-1762, sub coordonarea noului general-comandant al Transilvaniei și a reprezentanților Tezaurariatului – așa-numita, îndeosebi în istoriografia ortodoxă, „dismembrație a legii”. Ea a ocupat un loc central în discursul confesionalizant ortodox, care a elaborat, în secolele XIX-XX, o adevărată mitologie a rezistenței populare împotriva unirii cu Biserica Romei, derulată pe parcursul jumătății de secol anterioare și încheiate prin recunoașterea existenței noii structuri ecleziastice. Într-o interpretare mai detașată, faptul a fost determinant, dar neavând încă toate caracteristicile unui episcopat (nu făcea parte dintr-o ierarhie recunoscută), instituirea ei a putut fi percepută de către Episcopia Greco-Catolică drept rezultatul unei decizii oricând revocabile. Astfel se explică amplele acțiuni misionare întreprinse de episcopii și clericii uniți, care urmăreau recâștigarea unui cât mai mare număr dintre credincioșii pierduți. Situația s-a schimbat fundamental doar la începutul domniei lui Iosif al II-lea. Noua realitate ecleziastică transilvăneană ilustra însă deja o modificare semnificativă a politicii Curții din Viena, mult mai pragmatică după implicarea Consiliului de Stat (înființat în anul 1765) în dezbaterile asupra principalelor măsuri legislative²⁰. Pe de altă parte, problema definirii identitare în interiorul comunităților românești (nu puține devenite astfel mixte, chiar dacă mobilitatea confesională s-a manifestat încă pentru o lungă perioadă) a început să se pună cu o mai mare acuitate²¹, procesul continuând mult după decretarea toleranței iosefine.

Succinta privire istorică de până aici, care a privilegiat în mod explicabil perioada secolului al XVIII-lea, are menirea de a justifica abordarea propusă prin intermediul proiectului, dar și de a evidenția direcții posibile de continuare a cercetării (cu atât mai importante cu cât întreruperea finanțării proiectului în cel de-al doilea an a ridicat dificultăți majore în calea finalizării lui conform obiectivelor propuse inițial). În al doilea rând, insistența asupra contribuțiilor recente ale altor cercetători se explică și prin dorința de sesizare a interesului suscitată de tema avută în vedere; de altfel, unii dintre ei au fost invitați să colaboreze în cadrul conferințelor organizate sub egida proiectului, iar contribuțiile lor (câteva deja citate) se regăsesc în cele două volume de studii editate până acum. O succintă detaliere credem că este binevenită.

Cele două conferințe internaționale organizate, sub genericul *Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVIII)* (Alba Iulia, 8-9 iulie 2010), respectiv *Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI* (Alba Iulia, 14-15 octombrie 2011), au fost concepute ca un cadru de dezbateri largit pe marginea principalelor chestiuni implicate de tematica proiectului: dimensiunile conceptului de toleranță în context european; raportul dintre sistemul politic și identitățile confesionale în Principatul Transilvaniei; geneza politicii de toleranță; interferențele confesionale în sfera artei și arhitecturii ecleziastice; relația confesiune - identitate în Transilvania secolului al XVIII-lea; Edictul de toleranță iosefin, semnificația și consecințele sale; evoluții confesionale și confruntări identitare în secolele XIX-XX; percepții actuale ale toleranței. Faptul că unii dintre participanți l-au perceput ca atare este probat de participarea lor la ambele întruniri. Astfel, Jan-Andrea Bernhard a vorbit

¹⁹ Textele lor sunt redată la Petrus Bod, *Brevis Valachorum Transylvaniam incolentium historia*, în Dumitran, Gúdor, Dănilă 2000, pp. 417-419, 421-424, iar versiunea românească a celui de-al doilea la Răduțiu 1978, pp. 388-391. Pentru o analiză mai recentă a politicii de toleranță tereziene, vezi Teodor 1998, pp. 189-192.

²⁰ Problema politicii ecleziastice imperiale în această perioadă, inclusiv cu referire la acordarea toleranței este reflectată în lucrările relativ recente ale lui Mihai Săsăujan (Săsăujan 2002; Săsăujan 2003), iar începutul perioadei confruntărilor confesionale într-un mai recent volum de documente (Stanciu, Hitchins, Dumitran 2009).

²¹ Analize pertinente a realizat Greta-Monica Miron, în cadrul a două lucrări de sinteză (Miron 2004; Miron 2007) și a câtorva studii (Miron 2005, pp. 1-36; Miron 2010, pp. 171-179; Miron 2011, în curs de apariție).

despre Moravia, o altă „țară a toleranței”, și despre coexistența religioasă din Chiavenna după Edictul de toleranță²²; Peter Šoltés despre diversitatea etnică și confesională din comitatele Sáros și Zemplén din nord-estul Ungariei, în ascensiune în cursul secolului al XVIII-lea, și despre influența politicii de toleranță iosefine asupra comunicării interconfesionale din nord-estul Ungariei²³; Ádám Hegyi despre influența Universității din Basel asupra culturii transilvănene, din perspectiva ideii de toleranță, și despre opera unuia dintre foștii studenți ai acestei universități, Dániel Ercsei d. Ä²⁴; Attila Verók despre lucrările tipărite la Halle prezente în bibliotecile sașilor transilvăneni²⁵; Ernst Christoph Suttner despre limitele toleranței transilvănene, asigurând protecția doar a anumitor comunități confesionale, și despre înțelegerea toleranței astăzi, ca recunoaștere și întâlnire a celuilalt²⁶; Edit Szegedi despre practica tolerării în orașele libere Cluj și Brașov și despre criptocalviniștii din comunitățile evanghelice²⁷; Greta-Monica Miron despre practica tolerării în comunitățile românești rurale și despre definirea identitară a clerului parohial²⁸; Sándor Kovács despre antecedentele și consecințele Patentei de toleranță pentru unitarieni din Transilvania și despre acțiunea de edificare a bisericilor parohiale în comunitățile unitariene după Edictul de toleranță²⁹. Participarea unor cercetători doar la una dintre întruniri se explică prin problematica specifică abordată de comunicările lor (perspectiva teologică în anul 2010, ori deschiderea spre alte tematici în anul 2011, precum aspecte ale intoleranței, arta și arhitectura ecleziastică, evoluțiile confesionale și confruntările identitare din secolele XIX-XX ș.a.).

Derularea propriu-zisă a proiectului, urmărind cele trei etape propuse inițial (constituirea și evoluția sistemului confesional transilvănean; politica confesională a Curții vieneze în timpul Mariei Tereza și al lui Iosif al II-lea, cu referire predilectă la semnificațiile și implicațiile sistemului etatist; consecințele imediate și de mai lungă durată ale politicii de toleranță), a condus la conceperea unei posibile istorii a toleranței în Transilvania. Aceasta ar presupune, în viziunea noastră, atât istoria ideii de toleranță, practica(re) toleranței, cât și receptarea ei la nivelul comunităților, respectiv relația dintre (in)toleranță și identitate confesională. Chiar dacă primele două aspecte au fost interpretate drept caracteristici ale istoriilor tradiționale a toleranței³⁰, ele nu pot fi omise în cazul Transilvaniei, dintr-un motiv extrem de simplu: istoria conceptului de toleranță uzitat în Principat este cvasiinexistentă, iar practica toleranței se mărginește la discuțiile pe marginea câtorva dintre textele deciziilor imperiale. În privința receptării, s-a depășit prea puțin nivelul discursurilor paralele, fiecare dintre ele fiind tentat, mai mult sau mai puțin, de interpretări confesionalizante. Or, o înțelegere a semnificațiilor diversității (confesionale, dar și, pe un plan mai larg, culturale), inerentă dezbaterii asupra toleranței, este, în primul rând, o problemă a zilelor noastre. Această convingere a motivat dorința noastră de aprofundare a subiectului, sub câteva aspecte, care reflectă dimensiunile amintite ale toleranței transilvănene. Le vom detalia în continuare.

Toleranța religioasă a fost și este o problemă cu largi reverberații în viața continentului. De fapt reprezintă un termen greu de definit³¹. Nevoia de toleranță a apărut simultan cu reacțiile

²² Bernhard 2010, pp. 43-67; Bernhard 2011, în curs de apariție.

²³ Šoltés 2010, pp. 69-80; Šoltés 2011, în curs de apariție.

²⁴ Hegyi 2010, pp. 81-88; Hegyi 2011, în curs de apariție.

²⁵ Verók 2011, în curs de apariție. Comunicarea prezentată în anul 2010 (cu privire la „literatura toleranței” în cataloagele bibliotecilor săsești și maghiare din Transilvania) nu s-a finalizat, din păcate, printr-un text tipărit.

²⁶ Suttner 2010, pp. 155-169; Suttner 2011, în curs de apariție.

²⁷ Szegedi 2010, pp. 147-153; Szegedi 2011, în curs de apariție.

²⁸ Miron 2010, pp. 171-179; Miron 2011, în curs de apariție.

²⁹ Kovács 2010, pp. 191-206; Kovács, Molnár 2011, în curs de apariție.

³⁰ Kaplan 2007, p. 7.

³¹ Ricoeur 1988, pp. 435-445.

de intoleranță (religioasă, etnică, socială etc.) ale societății. Însăși toleranța cunoaște mai multe nivele în și prin care se manifestă. În primul rând, există toleranța care derivă din libertatea de conștiință, acesta fiind segmentul de bază al toleranței. Al doilea element al toleranței este cel dogmatic, prin care fiecare religie poartă partea sa de adevăr religios, acesta fiind produsul ideologiei moderne, când statul nu s-a mai implicat în viața cultelor³². Intoleranța și toleranța religioasă a continentului ne interesează îndeosebi în relație cu secolele XVII și XVIII, acestea fiind repere atât pentru sistemele politice prin care se realiza concordia minimă necesară tolerării reciproce a Europei aflată în schimbare religioasă cauzată de Reformă, cât și pentru geneza filosofică, mai apoi politică a termenului cercetat³³.

În cazul Transilvaniei, ideea toleranței religioase rămâne un subiect greu epuizabil, adeseori subiectiv, dar și fascinant pentru cariera sa istorică remarcabilă în această parte a Europei³⁴. Moment de glorie maximă mai ales pentru protestantismul de origine unitariană, prin momentul consfințirii toleranței religioase la Dieta din Turda din 1568, discriminatorie pentru ortodoxie, incompletă și aleatorie din punct de vedere al catolicismului: ideea de toleranță reprezintă de fapt un proiect confesional-politic complex³⁵. Primul de acest gen din Europa³⁶. Umbrat de acuza partizanatului în evoluția sa istorică și politică, conceptul în sine poate deveni o metaforă și un vis efemer, al unei realități confesionale și politice crude și galopante în drumul căutării unui echilibru social relativ. În cercetarea noastră am susținut teza conform căreia „Reforma a reprezentat premisa toleranței. Adevărat, scopul său inițial nu a fost acesta”³⁷. Termen de lux începând cu lexicul umanist, iluminist și mai apoi reformulat în războinicele vremuri ale prezentului, în dorința realizării, dacă nu a unei replici palide a situației edenice, măcar a unui compromis rațional, care arareori încremenea în inamovibilitate și rigiditate. Termen flexibil, distinct și obligatoriu în realizarea ideii de pace socială, protestantismul transilvănean s-a angajat în realizarea unei formule originale a toleranței în vederea creării unui *status quo* necesar în vederea păstrării echilibrului politic, pornind de la situația confesională și politică a micului Principat³⁸. Acest echilibru era cerut de însăși intoleranța cu care sistemele constituționale medievale în manifestările lor recuperatoare au devenit la rândul lor vulnerabile și dezechilibrate. În căutarea lui, ideea de toleranță și-a propus regenerarea lacunelor comprehensive și asimilatorii ale noii stătalități transilvănene în umbra Islamului. De fapt, toleranța confesională garanta coexistența fracțiunilor protestante și a catolicismului, care aveau de ales între acceptarea tacită a ideii de echilibru, ori pierirea pe baricadele disputelor confesionale.

Din substratul politic al toleranței religioase, nu putem omite nici preceptele teologice, care sunt utile chiar și dezbaterilor ecumenice contemporane³⁹. Cercetarea efectuată prin grant a făcut posibilă analiza a ceea ce legislativul transilvănean a promovat în problema religioasă: „Credința este darul lui Dumnezeu”⁴⁰ sau „Religia creștină este una, numai în liturghie și problema sacramentelor sunt diferențe”⁴¹. În Principat, majoritatea era cea care codifica propria-i receptare și conferea libertate religioasă celorlalți chiar împotriva propriilor excese, fie ele de grup, nobiliare, exprimate îndeosebi prin ocupări forțate de biserici și convertiri. Ideea de toleranță în Transilvania înseamnă și asamblarea unei noi identități de stat și de grup, prin care evoluția

³² Bérenger 2000, pp. 1-2.

³³ Pomeau 1988, pp. 195-206; Saupin 1998; Grell, Porter (eds.) 2000; Fritsch 2004.

³⁴ Vezi Binder 1976.

³⁵ Complexitatea, dar și rezultatele acesteia, în Juhász 1996, pp. 58-59.

³⁶ Benda 1994, pp. 1-5.

³⁷ Chadwick 1998, p. 385.

³⁸ Pacea internă o vedeau în asigurarea libertății și toleranței religioase, vezi *MCRT*, vol. VI, p. 89.

³⁹ Barcza 1988, p. 101.

⁴⁰ *MCRT*, vol. II, p. 343.

⁴¹ *Ibidem*, vol. I, p. 527.

furtunoasă a protestantismului european putea fi ținută sub control regional. Mediată de diete și sinoade, ea semnala încercarea realizării unei noi solidarități sau formule privind existența confesiunilor, aflate într-o dinamică a dezvoltării greu de urmărit.

Treptele evoluției ideii de toleranță însemnau de fapt realizarea unui nou *status quo* al conviețuirii libere între diferitele denominații protestante. Dacă în prima parte a secolului XVI, până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, toleranța confesională s-a realizat prin necesitatea căutării unui echilibru interconfesional pe parcursul definirii identității și alterității confesionale, treptele prin care se ordona, realiza și legifera orice modificare din spiritualitatea transilvăneană urmau clasicul drum: dispută, Dietă, sinod, unde deciziile erau subsumate scopului menținerii păcii sociale. Din acest punct de vedere, ceea ce se poate spune despre perioada Reformei este faptul că nici pe departe ea nu a adus pace social-politică de necontestat, ci a provocat neliniște în segmentele confesionale devenite periferice. Convergențele etnice și multitudinea de raportări confesionale izvorâte și din stratificarea confesionalismului protestant au dus la necesitatea formulărilor unor principii general valabile, prin care coexistența, dezvoltarea și stabilitatea acestora să fie asigurată pe cât posibil. Însă toleranța religioasă, dincolo de excesele generalizatoare ale confesionalului și politicului, a rămas o realizare emblematică a Principatului transilvănean.

Aceasta s-a dezvoltat specific, în limitele ei cunoscute, afirmând un principiu exprimat palid în Europa secolului al XVI-lea, cel al acceptării diversității confesionale și al nonagresiunii. Intoleranța și concurența confesională s-a cerut a fi combătută de un for ierarhic superior. Acest ordonator s-a dovedit a fi Dieta și Principele, care au început să joace rolul mediatorului în disputele confesionale. Doar blocajele politice în fața tăvălugului schimbării permanente a învățăturilor teologice au reușit sau, mai precis, au încercat o stabilizare și o normalizare a situației. Raporturile interne ale protestantismului pot fi considerate extrem de problematice până la conturarea identităților distincte. Luteranii și calvinii i-au detestat și suprimat pe unitarieni și anabapțiști, dar nici unii față de ceilalți nu s-au arătat mai toleranți⁴². Cercetarea propusă de grant a concluzionat faptul că toleranța religioasă s-a mulat pe ideea noii statalități și pe necesitatea privind păstrarea unui echilibru al confesiunilor protestante. Această „înțelegere sfântă pentru dăinuirea patriei” a fost însă departe de perfecțiune⁴³. Toleranța religioasă a fost decretată de Dietă ori de câte ori religiosul se confrunta cu politicul⁴⁴. Legislația dietală se poate sintetiza în 12 faze de abordare a religiosului, dintre care, pentru raportul nostru, enumerăm doar câteva:

I. *Apărarea ordinii vechi*, hotărâtă în 24 aprilie 1545: „[...] după acestea nimeni să nu cuteze a schimba în problema religiei”, reluată de Dieta întrunită la Turda în mai 1545: „În privința religiei nimeni să nu înnoiască”⁴⁵. II. *Legiferarea egalității în 1550*⁴⁶; conform acesteia, nici o confesiune nu poate leza interesele celeilalte și nu poate folosi forța: „Fiecare să rămână în credința lui, așa cum Dumnezeu i-a dat-o și i-a permis”⁴⁷. Dieta reflecta astfel apariția diversității confesionale în parametrii catolici-protestanți și definea raportul dintre confesiune și credință, printr-o frază devenită clasică: „Credința creștină este una, dar, deoarece în ceremonii și administrarea sacramentelor locuitorii țării se deosebesc [...]”⁴⁸. Echilibristica confesională asigura însă dreptul de implicare al catolicismului, prin episcopul Martinuzzi, favorabil inamovibilității catolicismului. Dieta însă trebuia să ia notă despre faptul că schimbările religioase implicau și o reevaluare radicală a dogmaticii catolice. Ruptura definitivă de catolicism și clarificarea opțiunilor

⁴² Kónya 2004, p. 156.

⁴³ Barcza 1988, p. 101.

⁴⁴ Pentru o sinteză a evoluției politicii dietale, vezi Kénosi - Uzoni 2005, pp. 233-235.

⁴⁵ *MCRT*, vol. I, p. 218.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 259.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 539.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 527.

dintre luterani și calvini s-a manifestat prin apariția disputei despre speciile cuminecăturii. Dezvoltarea ultimei ramuri a protestantismului transilvănean, cu puternice accente raționaliste, a dus la legiferarea confesiunii unitariene, în ianuarie 1568, la Turda. La această Dietă s-a decretat pentru prima dată în Europa rezolvarea problemelor religioase prin toleranță. Dieta consfințea: „Predicatorii să propovăduiască Evanghelia pretutindeni, fiecare după credința lui, iar obștea dacă îl vrea bine, dacă nu nimeni să nu îl oblige sau să încerce a-i vătămă pe predicatori. Nimeni să nu fie ocărât pentru religie de nimeni. [...] Nu i se permite nimănui ca pentru învățătură să amenințe pe cineva cu privire la libertate sau funcție, fiindcă Credința este darul lui Dumnezeu, ce vine în urma auzirii, iar auzirea vine prin Cuvântul lui Dumnezeu”⁴⁹.

Cercetarea efectuată a identificat unul dintre elementele singulare din istoria toleranței religioase din Europa, care a fost conceptul de *pars maior*⁵⁰, prin care interpretarea mult invocatului concept – *cuius regio, eius religio* – a fost modificat. În virtutea acestui concept, lăcașul de cult cel mai important din comunitate revenea aceluia, care reprezentau cea mai mare parte a locuitorilor din așezarea vizată. Astfel, nu religia nobilimii, ci confesiunea mulțimii a fost cea care decidea deținerea unui lăcaș de cult. Toleranța și intoleranța princiară în decursul secolului al XVII-lea au stat sub semnul interesului de stat⁵¹. Este subînțeles faptul că rațiunea de stat implica problemele specifice Principatului, deci și pe cele referitoare la aspectele confesionale. Mai târziu, politica tolerantă și rațională dusă de principele reformat Gabriel Bethlen a exemplificat perfecționarea soluțiilor de toleranță religioasă oferite de Dietă. Invitarea meseriașilor habani (anabapțiști) la Vințul de Jos, a italienilor din Murano în Porumbac, a grecilor în cinci orașe și a evreilor sefarzi în Alba Iulia, atunci când în Europa mulți dintre aceștia erau persecutați, pare un exemplu elocvent în acest sens. Grecii, evreii, anabapțiștii au primit libertatea de a-și folosi confesiunea, dar cu condiția recunoașterii constituției transilvănene⁵². Chiar dacă aceste colonizări au fost efectuate mai ales din motive economice, acceptarea alterității religioase poate fi considerată ca fiind una exemplară pentru Europa secolului al XVII-lea. Odată cu instaurarea habsburgică în Principat și semnarea primei Diplome leopoldine politica toleranței religioase a luat o altă turnură. Tratatul purtat de contele Nicolae Bethlen în *Ministerialkonferenz* sugerau o acceptare a situației confesionale de fapt din Principat⁵³. Secolul al XVIII-lea însă a diversificat și mai mult viața religioasă a Transilvaniei. Din punctul de vedere al protestantismului transilvănean, toleranța religioasă consfințită de Dietele și constituțiile Principatului s-a deformat profund sub apăsarea Contrareformei promovate de absolutismul habsburgic, îndeosebi în perioada domniei lui Carol al VI-lea și a Mariei Tereza. Noțiunea de toleranță confesională transilvăneană s-a golit și a devenit desuetă pentru politica religioasă a Imperiului⁵⁴.

Raporturile dintre confesiunile protestante ilustrează alte dimensiuni ale problematicii investigate. O situație regională, cea a unitarienilor din Trei Scaune, a constituit subiectul unei cercetări aprofundate.

În urma Dietei de la Mediaș din 1614, în luna august a aceluiași an, preoții reformați și unitarieni din Trei Scaune au depus o cerere la principele Gabriel Bethlen⁵⁵. Principele a inclus cele cinci puncte ale cererii preoților și învățătorilor celor două culte într-o scrisoare de privilegii,

⁴⁹ MCRT, II, p. 343.

⁵⁰ Pentru definirea conceptului și exemplificarea fenomenului de partaj al bunurilor confesionale, vezi Juhász 1947, pp. 31-47.

⁵¹ Mályusz 2000, p. 19.

⁵² Nagy 2008, p. 79.

⁵³ Libertatea religioasă a fost promisă prin Tratatul de la Blaj, din anul 1687, *ibidem*, pp. 523-526.

⁵⁴ Pentru detalii, vezi Gudor 2012, în curs de apariție.

⁵⁵ Detalii la Rugonfalvi 1936, pp. 283-301.

acceptându-le. Conform primelor două puncte, casele, domeniile moștenite, privilegiile, bunurile lor realizate sau câștigate au fost scutite de impozit, iar enoriașii de sub sarcinile serviciilor militare. Celelalte puncte ale scrisorii se refereau la administrarea bisericilor, punctul patru accentuând importanța vizitelor episcopale: „Foarte des am observat, că în urma neglijanței și nepăsării și cele mai solide clădiri se dărâmă și se ruinează. Nedorind aceste lucruri, protopopii să viziteze odată pe an parohiile din dieceza lor, analizând situația acestora, dacă e nevoie, cu permisiunea și ordinul principelui și cu participarea puterii lumești.”⁵⁶ Ultimul punct a asigurat libertatea jurisdicției bisericești. Mai înainte însă, punctul trei a accentuat unitatea preoțimii ortodoxe, adică reformată și unitariene, în ciuda diferențelor principiilor confesionale: „Preoții și învățătorii, deși sunt credincioșii unor religii diferite, uniți prin legătura uimitoare a consimțământului, sunt supuși doar episcopului și protopopului fiecăruia, în așa fel încât unirea lor să le păstreze integritatea.”⁵⁷ În abordarea lui Kelemen Gál, fundamentul consimțământului „uimitor” consta în faptul că, departe de Cluj, sub dominația lui Mihai Viteazul și a generalului Basta, în Ținutul Secuiesc, mai ales în regiunea Trei Scaune și a Ținutului Păduresc, parohiile rămăseseră fără supraveghere, verificare și control, astfel fiind nevoiți să recurgă la celălalt, s-a ivit posibilitatea platformei comune pentru a supraviețui⁵⁸. Samu Demeter, preotul reformat din Zagon, considera că, „la începutul Reformei, preoții reformați și unitarieni din sânul regiunii Rika fiind prigonii – pentru a fi mai puternici –, pentru a se apăra concomitent s-au unit, deoarece în acele vremuri pădurile, mai ales marea pădure cunoscută sub numele de Rika erau pline de hoți și datorită acestui fapt preoții nu puteau călători la superiorii lor bisericești, nici la guvern, [iar] pentru a-și rezolva propriile probleme și administrația bisericii, au ținut ședințe comune”⁵⁹.

Mai târziu, cum se va vedea din mărturiile oamenilor din Trei Scaune, făcute la ordinul Caterinei de Brandenburg în 1630, în comunitățile din regiune s-a practicat libera alegere a preoților și învățătorilor. S-a întâmplat ca, în comunitatea unde preotul a fost unitarian, învățătorul sau cantorul să fie reformat, și invers, astfel credincioșii au trăit în pace, fără discriminare confesională. Considerăm că această situație idilică și hotărârea scrisorii de privilegii care se referea la subordonarea celor două confesiuni propriilor episcopi și protopopi, este nuanțată de un document ce a fost citat de Péter Bod, în lucrarea sa despre istoria unitarienilor din Transilvania. Acesta menționează faptul că, în Trei Scaune, fără adevărata episcopului reformat, preotul unitarian nu putea fi pastorul propriei comunități. La data de 16 iunie 1614, la Târgu Secuiesc, Mihály Tasnádi, episcopul Bisericii Reformate, a eliberat o adevărată preotului comunității din Arcuș, care se referea la faptul că episcopul a analizat știința, moravurile preotului, numai apoi l-a inclus printre învățătorii evangheliei și al sfinților⁶⁰. Din perioada următoare scrisorii de privilegii nu avem alte asemenea date, iar lipsa acestora ne îndeamnă să conchidem că, deși privilegiul susținea *status quo*-ul, nu însemna că fiecare preot era subordonat episcopului sau protopopului Bisericii sale. Totuși, credem că, la începutul domniei lui Bethlen, această scrisoare de privilegii a fost mărturia toleranței confesionale.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 400.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ Gál 1935, p. 53.

⁵⁹ Demeter 1858, p. 343.

⁶⁰ Vezi Bod 1776, pp. 182-183. În această operă, informația privind-l pe Márkosfalvi a fost preluată de către Bod din arhiva parohiei din Arcuș. Trebuie însă precizat că, în opera sa scrisă anterior cu zece ani, *Smirnai Szent Polikárpus [...] erdélyi réformátus püspököknek históriájok* [Policarp cel Sfânt din Smirna [...] istoria episcopilor reformați din Transilvania], Aiud, 1766, pp. 30-31, deja citează documentul despre Jakab Márkosfalvi, numindu-l pe acesta ca preot în Valea Crișului. Pe baza acestor două surse contradictorii, nu putem preciza unde a fost preot Márkosfalvi, însă din cauza trimiterii din opera mai recentă a lui Bod privind arhiva parohiei din Arcuș, este mai probabil că Jakab Márkosfalvi era preot acolo.

Conform lui József Pokoly, principele „a consolidat acordul și prietenia dintre credincioșii celor două confesiuni, accentuată prin elogiere în act, realizând o strânsă legătură, care a supraviețuit secolelor și prin numele «communitas»”⁶¹. După afirmațiile lui István Juhász, nu este întâmplător că cele două confesiuni s-au adresat împreună principelui, deoarece pe vremuri Trei Scaune reprezentau o complexă comunitate protestantă, reformată și unitariană⁶². Faptul că cererea era semnată de trei protopopi, Péter Székely, István Koppáni și János Leérde⁶³, arată, în concepția lui Juhász, că atunci deja au existat trei dieceze/protopopiate în Trei Scaune. El consideră că cei trei protopopi au fost de confesiune reformată⁶⁴, însă istoria semnată de János Kénosi Tőzsér - István Uzoni Fosztó arată că protopopul Koppáni aparținea Bisericii Unitariene⁶⁵. Odată cu împărțirea protestanților în dieceze pe vremea severului episcop reformat, János Keserű Dajka, s-a început și diferențierea confesională⁶⁶.

Din punctul de vedere al politicii externe, politica bisericească a lui Gabriel Bethlen a primit accente negative, mai ales din cauza tolerării temporare a unitarienilor. În statele vestice, antitrinitarieni au fost prigoniți, iar din această cauză principele a fost acuzat că răspândește și acceptă religia unitarienilor. De aceea, prin negocierile și relațiile sale diplomatice cu puterile protestante, de mai multe ori a trebuit să accentueze că țara sa crede în trinitarianism și aparține lumii creștine universale⁶⁷. Totodată, niciodată n-a ajuns la excese în ceea ce privește raționalitatea politică, de mai multe ori a fost silit să facă acorduri, iar prin activitatea lui perseverentă a reușit ca Biserica Reformată să ajungă cât mai aproape de poziția de religie de stat⁶⁸. Antipatia față de unitarieni a principelui tolerant este atestată de raportul solului Péter Gál din 1623: „Ajungând principe aici am depus jurământul ca orice nație să aibă libertatea religiei. Urăsc arianii, și i-aș prigoni din această țară, dar aș proceda în contra jurământului, însă mă țin de jurământ.”⁶⁹ Este firesc faptul că Bethlen a fost obligat de jurământul depus să asigure libera practică a religiilor acceptate, dar pe cât posibil a restrâns drepturile unitarienilor și a avut o atitudine hotărâtă privindu-i pe sabatarieni, care încălcau decretul inovatoare. Intenția politică, după afirmațiile lui Bálint Keserű, a fost acompaniată de „atacul literar al calviniștilor”, cu scopul de a-i nimici pe unitarieni și pe plan teoretic⁷⁰. Pentru realizarea acestui scop, Gabriel Bethlen, apoi principele György Rákóczi I i-au implicat pe importanții demnitari ai Bisericii și ai școlii superioare.

Au trecut numai patru ani de la publicarea scrisorii de privilegii a preoților din Trei Scaune, când, în august sau septembrie 1618, în mica biserică din piață, avea loc disputa religioasă dintre rectorul reformat István Geleji Katona și directorul școlii unitariene din Cluj, Pál Csanádi, în prezența principelui și curții lui Bethlen. Pentru reformați, scopul disputei a fost acuzarea unitarienilor că aceștia se îndepărtaseră de principiile *Consensus ministrorum* din 1579. În elanul disputei de la Alba Iulia, Csanádi l-a denumit pe Isus Hristos ca „Dumnezeu făcut” (*deus factitius*),

⁶¹ Pokoly 1904, pp. 59-60.

⁶² Juhász 1947, p. 48.

⁶³ În opera lui Rugonfalvi, numele episcopului apare în forma: Lekredi János. Rugonfalvi 1936, p. 289.

⁶⁴ Juhász 1947, p. 48.

⁶⁵ Kénosi - Uzoni 2009, p. 426.

⁶⁶ Scrisoarea de privilegii era întărită și de principiul György Rákóczi I și II, dar cu constrângeri pe seama unitarienilor: preoții așa numiți unitarieni din cele trei scaune ale Secuimii, conform hotărârilor Dietei, așa ca și până acum, să fie subordonați sub aspect moral și al disciplinei episcopului „ortodox”, și doar acesta, nu și episcopul unitarian să aibă drept de vizită, iar dacă comunitățile au probleme religioase, să-l caute pe acesta. Vezi Kénosi - Uzoni 2009, p. 401.

⁶⁷ Barcza 1987, p. 199.

⁶⁸ Szabó 2003, p. 2.

⁶⁹ Barcza 1987, p. 167.

⁷⁰ Szentpéteri Márton - Viskolcz Noémi fac trimitere la Keserű Bálint. Vezi: Szentpéteri - Viskolcz 2005, p. 95.

denumire ce epuiza și conceptul nonadorantismului. Această afirmație l-a supărat pe principe, însă Csanádi a scăpat de pedeapsă grație scrisorii de ocrotire, semnate anterior⁷¹.

Această dezbatere a definit și tonalitatea următoarei Diete, din 4-21 octombrie 1618, organizată la Cluj, când s-a adus o nouă hotărâre în contra sabatarienilor, care avea efecte negative și asupra unitarienilor. Alături de pedepsele decise de Dietă, s-a proclamat și data până la care cei care au apucat calea greșită să adere la o religie acceptată: „[...] oricine din țară, fiind ori învățător, ori oameni din orice nație, care sunt eretici în afara religiilor acceptate, până la Crăciunul viitor de la *die promulgationis praesentium articulorum* nu se convertește la religia din care exorbitează, sau la oricare din religiile receptate, aceia vor fi citați de director în fața măriei sale, a domnitorului [...], care-i pedepsește pe aceștia, respectiv pe patronii, promotorii și făuritorii acestora fără orice favorizare.”⁷²

Legea proclamată de Dietă, citată mai sus, a fost valabilă pe tot teritoriul Principatului, dar nu avem informații despre efectele sale. Unitarienii au presimțit că legalitatea confesiunii lor era în pericol, mai ales din cauza confuziei cu sabatarienii, dar și datorită faptului că membrii urmăriți ai sectei se ascundeau între unitarieni. Tocmai de aceea, episcopul Bálint Radécus, cu permisiunea principelui, a organizat un sinod la Sângeorgiu de Pădure pentru a-i cerceta și a se diferenția de sabatarieni. Invitația lui la sinod menționa următoarele: „dacă acestea nu se întâmplă cât mai repede, toată Biserica noastră va intra în cel mai mare pericol”⁷³. Președintele sinodului a fost delegatul principelui, noul episcop reformat, János Keserűi Dajka. Nu mai există hotărârile sinodului, s-au păstrat doar condițiile ordonate în șase puncte, care trebuiau respectate de sabatarieni, dacă doreau să fie acceptați din nou de către Biserica Unitariană⁷⁴. Curățirea interioară a unitarienilor prin diferențierea de sabatarieni a reprezentat o bună ocazie pentru ca reformații să se implice. János Keserűi Dajka a primit permisiunea principelui ca, în locul unitarienilor, el, în calitate de superintendent reformat, să-i caute pe sabatarieni și să-i constrângă la convertire, iar sub această egidă a recurs și la atacuri împotriva Bisericii antitrinitariene. Keserűi, prin influența lui asupra principelui, a ajuns și la anularea unei părți a scrisorii de privilegii din 1614 a reformaților și unitarienilor din Trei Scaune, iar în 1619 a început o vizită generală în regiune. Geleji scrie următoarele: „Această confuzie urâtă [privilegiile din 1614], anulată de răposatul nostru domn [Gabriel Bethlen], Secuimea, mai ales Trei Scaune, era analizată și cercetată de răposatul episcop ortodox din acea vreme, Keserűi János și de brachiumul ce-l ajuta, [care] a hotărât că parohiile frumoase, locurile bogate în credincioși, ocupate de eretici au aparținut creștinismului nostru adevărat; ereticii au fost alungați ca niște lupi, în comunități fiind numiți Preoți Creștini, iar ereticii s-au reîntors în sânul Bisericii, al mamei lor spirituale. Prin această cale dumnezeiască, foarte multe suflete au fost salvate de la erezie, numărul bisericilor a crescut și comunitățile ereticilor s-au stins.”⁷⁵

În istoriografia bisericească unitariană, începând cu Mihály Szentábrahâmi, prin Kénosi - Uzoni, Sándor Székely, Ferenc Kanyaró și ceilalți, până la János Erdő, apare toposul că, în urma „cercetării” lui Keserűi, în Trei Scaune, mai mult de 62-70 biserici unitariene au fost convertite la

⁷¹ Pokoly 1904, p. 69.

⁷² *EOE*, VII, pp. 488-489.

⁷³ Kénosi - Uzoni 2005, p. 109.

⁷⁴ *Ibidem*: 1. Să se lase de sărbătorirea sâmbetei și a altor sărbători evreiești, respectiv de sistemul de legi evreiești, cum le este poruncit și de apostoli în scrierile lor, mai ales în scrisorile către Galateni și Coloseni. 2. Duminica, în mod asemănător apostolilor, să țină predici în biserică. Înainte și după predică să se roage, spunând Tatăl Nostru. 3. Să nu afirme nimic contradictoriu cu religia acceptată în ceea ce privește domnul și mântuitorul nostru Hristos, țara sa și Noul Testament, pecetluit cu sângele lui Hristos, ci mai degrabă să învețe pe baza acestora. 4. Să boteze și să se prezinte la sfânta comuniune. 5. Venitul lor să nu provină din donații și primele recolte conform tradițiilor evreiești, ci conform tradiției preoților bisericii. 6. Să se subordoneze în toate disciplinele noastre bisericești.

⁷⁵ Geleji 1645, *RMNy*, 2103.

ritul reformat⁷⁶. Pokoly consideră că au existat doar 8-10 comunități unitariene, și fiecare dintre acestea „prin forța privilegiului, dar totuși în lipsa unor cauze precise au fost incluse în sânul Bisericii Reformate”⁷⁷.

În cele ce urmează, încercăm să răspundem la întrebarea privind geneza toposului celor 62-70 de comunități unitariene din Trei Scaune. În istoria bisericească scrisă în limba latină de Mihály Szentábrahámi Lombárt, rămasă în manuscris, tradusă în maghiară de către István Uzoni Fosztó, citim că, „în timpul episcopului Enyedi György, unitarienii au avut în Transilvania mai multe biserici decât patru sute douăzeci și cinci (425). [În Trei Scaune], în cele trei scaune secuiești au fost mai multe decât șaiszeci și două (62), precum este scris în predica – Luca 12,32 – ținută acolo de Enyedi György în anul 1595.”⁷⁸ Citatul ne arată rezultatul predicii lui Enyedi.

Știm că episcopul unitarian Enyedi, ales la sfârșitul secolului al XVI-lea, a scris mai mult de 300 de predici⁷⁹, dintre care o parte se păstrează în codice manuscrise⁸⁰. Pe baza textului am reușit să identificăm două variante ale predicilor la care face trimitere Szentábrahámi⁸¹. Prima este predica nr. 94 din codexul Enyedi de la Sárospatak, cu următorul text: „Dar cu toate acestea, nu suntem așa de puțini, cum ei cred și zic. Țara noastră, o mică parte de pământ, binecuvântat să fie numele Domnului Dumnezeu, nu suntem aici doar douăzeci și cinci, ci mai mult de atât și între învățători. Cineva pe care putem să-l credem, unul cu renume în fața comunității, zicea, că într-o parte a țării [din Trei Scaune], 62 de preoți care nu sunt astăzi prezenți, sunt de acord cu noi privind credința în unul Dumnezeu și a Fiului său Sfânt. Ei fac mărturisire și predică despre același unul Dumnezeu ca și noi, nefiind prezenți acum din cauza timpurilor nefavorabile și periculoase și a distanței. Dar unde sunt acei mulți Nicodemi, dintre care cunoaștem câțiva, dar nu mulți, care cred în dreptățile Dumnezeului? Care așteaptă doar ziua când Dumnezeu va veni să-i viziteze. Nu suntem deci așa de puțini, cum cred cei ce ni se împotrivesc. Dar dacă totuși am fi mai puțini, aceasta n-ar fi o cauză bună pentru a considera religia noastră ca una falsă, deorece și aici ne zice Domnul nostru Hristos: Nu te teme turmă mică.”⁸²

Cealaltă este predica nr. 27 din codexul de la Cluj, care păstrează următoarea variantă a textului: „Dar cu toate acestea nu suntem așa de puțini, cum ei consideră și zic. Mica noastră țară, o parte mică de pământ, binecuvântat fie numele Domnului nostru, nu suntem 250, ci mai mulți și numai în ordinul învățătorilor. Nu suntem deci așa de puțini cum cred ei. Totuși, dacă am fi puțini, nu este îndeajuns ca să se afirme, că religia noastră este falsă, căci și aici afirmă Domnul nostru Hristos: Nu te teme turmă mică.”⁸³ Din comparația predicilor întregi putem constata că cea din Cluj este mai veche, care a fost completată mai târziu cu cuvinte sau chiar părți mai lungi de un copist, de ex. în ceea ce privește numărul preoților din Trei Scaune, realizând varianta sau sursa variantei din Sárospatak.

După cum am văzut, Szentábrahámi datează predica lui Enyedi în anul 1595 și pomenește de 425 de comunități unitariene, dintre care 62 se aflau în Trei Scaune. Aceste date au fost preluate și în istoria bisericească a autorilor Kénosi - Uzoni⁸⁴, deși știm că codexul Enyedi care a ajuns la Sárospatak era proprietatea lui Uzoni, acesta putând citi acolo că episcopul vorbește doar

⁷⁶ Szentábrahámi, *MsU977/A*, f. 476, *MsU1663*, f. 563; Kénosi - Uzoni 2005, p. 204, 807; Kénosi - Uzoni 2009, p. 197, 393, 397; Rákosi 1840, p. 132; Nagy 1875, p. 39; Kanyaró 1891, p. 219; Csifó 1896, pp. 163-164; Erdő 1992, p. 257.

⁷⁷ Pokoly 1904, p. 72.

⁷⁸ Szentábrahámi, *MsU977/A*, ff. 476-477.

⁷⁹ Vezi Kanyaró 1898, p. 22.

⁸⁰ Dintre copii, cinci volume se află la filiala clujeană a BAR: *MsU1228*, *MsU737 I-IV*; două în Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu Mureș: ms. 0439; unul în BMCRS: ms. 7.

⁸¹ Mulțumim lui János Káldos pentru ajutorul acordat la identificarea predicilor.

⁸² BMCRS, ms. 7, ff. 311-312; Kanyaró 1898, pp. 27-28.

⁸³ BAR, *MsU737*, f. 284.

⁸⁴ Kénosi - Uzoni 2005, p. 204.

de comunități mai multe decât 25. Uzoni și colaboratorul său amintesc pe baza predicii că în 1595 Enyedi aduce o scuză, că în fața Consistoriului au apărut puțini preoți. Observăm însă că Uzoni și colaboratorul său se folosesc de sursele lor în mod arbitrar, preluând doar datele cu care pot argumenta și demonstra cât mai marcant numărul mare al comunităților și în mod indirect și legitimitatea Bisericii. Ne putem întreba, de unde s-a inspirat Szentábrahâmi, când vorbește de 450 de comunități, din ce fel de documente legate de Enyedi, pentru că cele două predici existente se referă la 25, respectiv 250 de comunități. Ne putem imagina, că predica cu textul Luca 12,32 a avut și o variantă văzută doar de Szentábrahâmi, și pe baza acesteia și a celorlalte două a compilat afirmațiile sale „istorice” care au supraviețuit de-a lungul secolelor.

Contrar afirmațiilor lui Szentábrahâmi, Ferenc Kanyaró consideră că Enyedi a prezentat această predică la vreunul dintre sinoadele organizate între 1596-1597⁸⁵, dar pe baza conținutului ei credem că a fost spusă cu ocazia alegerii ca episcop a lui Enyedi sau chiar după acest eveniment, în iulie 1592⁸⁶. Putem să credem că această predică a fost rostită chiar înaintea morții lui Demeter Hunyadi, la sinodul din Turda din 3 iunie 1592, iar scuzele lui Enyedi că „aici suntem nu numai douăzeci și cinci, ci și mai mulți numai în ordinul învățătorilor” apar în hotărârea cea mai severă a sinodului, conform căreia fiecare preot și învățător era obligat ca de la acea dată să fie prezent la sinoade, iar preotul care lipsea de trei ori de la aceste ședințe să fie exclus din preoțime. În cele ce urmează ne vom ocupa de problema numărului comunităților unitariene din Trei Scaune.

La începutul domniei sale, pentru a evalua numărul secuilor militari, Gabriel Bethlen a lansat ordinul de înscriere generală în fiecare scaun secuiesc în perioada 17-23 februarie 1614. Conform acestei liste, în Trei Scaune, adică în Scaunul Sepsi și Ținutul Împădurit se aflau 44, în Scaunul Kézdi 32, în Orbai 18, în total 94 localități⁸⁷. Ținutul Împădurit înseamnă și Scaunul Miklósvár, de aceea afirmă József Benkő că denumirea corectă a întregului ținut ar fi „Patru Scaune”⁸⁸. La descrierea celor Trei Scaune, Benkő menționează 93 de localități, uitând să enumere localitatea Domokosfalva, situată cândva între Zăbala și Tâmașfalău, dar care a fost pustiită în anul 1658 de către tătari⁸⁹.

În istoria regiunii Trei Scaune s-au păstrat numele primilor preoți protestanți din anii 1560, deși până în 1580 au activat numeroși preoți catolici în comunele unde la sfârșitul secolului comunitatea a devenit adeptă a Reformei⁹⁰. Trimitând la acest fapt, Veszely afirmă că, în privința scaunelor interioare ale Ținutului Secuiesc, catolicii din Trei Scaune au suferit cele mai mari pierderi în urma Reformei. În Ținutul Împădurit doar o comunitate, Baraolt, în Scaunul Sepsi niciuna, în Scaunele Kézdi și Orbai doar satele limitrofe au rămas la catolicism⁹¹, aproximativ 23-24 de parohii⁹², iar celelalte 70-71 de localități din Trei Scaune au devenit protestante.

István Juhász a descris cu seriozitate diferențierea catolică și protestantă a acestei regiuni⁹³, însă n-a reușit documentarea procesului de diferențiere între comunitățile reformate și unitariene. Sinodul de la Turda din anul 1592, amintit de mai multe ori în punctul nr. 7, a hotărât ca, dacă din protopopiatul Sepsi trei sau patru preoți se vor alătura seniorului, sinodul se va mulțumi cu aceștia⁹⁴. E de la sine înțeles că, datorită condițiilor de război din Trei Scaune, preoții și învățătorii

⁸⁵ Kanyaró 1898, p. 28.

⁸⁶ Aici ne bazăm mai ales pe opinia lui János Káldos.

⁸⁷ *Vezi Sz. Okl.*, IV, pp. 200-201.

⁸⁸ Benkő 1999, p. 90.

⁸⁹ *Fejezetek Zabola történetéből*, <http://www.csangomuzeum.ro/tartalom.php?nyelv=hu&oldal=7&id=9>.

⁹⁰ Péterffy 2010, <http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTE0Mg>.

⁹¹ Veszely 1860, p. 373.

⁹² Lestyán 2000. Am identificat cu ajutorul acestui volum acele localități din Trei Scaune care au rămas catolice în urma Reformei.

⁹³ Juhász 1947, pp. 45-47.

⁹⁴ Tóth 1922, p. XIII.

de acolo nu puteau fi prezenți, fiind scutiți de prezența obligatorie la sinod, și numai câțiva dintre ei au trebuit să fie prezenți pentru a-i reprezenta⁹⁵. Din hotărâre putem descifra și faptul că în Trei Scaune a existat măcar un protopop unitarian. Conform lui Juhász, nu cunoaștem numele niciunui protopop unitarian de la sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII, doar al celui reformat, Torjai Székely Péter, care în anul 1603 a vizitat singur comunitățile care nu erau catolice, iar în 1606, ca reprezentant pentru Trei Scaune, a fost prezent la sinodul din Odorheiu Secuiesc, condus de episcopul reformat, Tasnádi Veres Mihály⁹⁶. Istoria bisericească a autorilor Kénosi - Uzoni menționează însă numele lui Bessenyei Jakab din 1587, ca primul protopop unitarian din Trei Scaune și, totodată, între cei trei protopopi care figurează în scrisoarea de privilegii, alături de Torjai Székely Péter și Leérde János, Koppáni István este considerat pe baza unui document original ca fiind unitarian⁹⁷. În contradicție cu Juhász, trebuie precizat că, în întinsa regiune protestantă din Trei Scaune, între 1603-1614 a activat cu mare probabilitate și un protopop unitarian, iar pe baza organizației scaunului, nu numai cele trei protopopiate reformate, ci și unul unitarian ar fi trebuit să existe, deși nu știm nimic concret despre activitatea acesteia până în anii 1630; este însă sigur că în protopopiatele diferențiate din punct de vedere teritorial, cu 70-71 de localități, a existat și în continuare organizația bisericească protestantă, care a fost dizolvată și diferențiată confesional de către episcopul reformat János Keserűi Dajka, cu ocazia vizitei din 1619.

Cea mai grea problemă constă în precizarea acelor localități în care comunitatea unitariană a fost majoritară. Pornind de la premisa că în comunitatea unde preotul a fost unitarian, învățătorul era reformat și viceversa, nu putem trage concluzii privind diferențierea confesională. Aici s-a dezvoltat un model de conviețuire, despre care Szentábrahádi afirma că, „cei din Trei Scaune din perspectiva unitarienilor nu erau destul de informați în ramurile religiei creștine”⁹⁸, fapt adevărat și în ceea ce-i privește pe reformați, iar la nivelul credincioșilor era indiferent cărui rit îi aparținea preotul sau învățătorul care slujea în comunitatea lor. Ar fi absurd să credem că fiecare comunitate protestantă ar fi fost unitariană, iar datorită intervenției lui Keserűi să se fi convertit la reformați.

Keserűi a sesizat situația, iar cu ajutorul principelui a „cercetat” Trei Scaune. Voia să confere valabilitate principiului *maior pars*, acceptat ca lege în 1581 la Cluj, principiu ce definea politica religioasă a lui Bethlen, pe baza căruia, dacă în locurile mixte din punct de vedere confesional exista numai o biserică, aceasta să fie folosită de majoritari⁹⁹, lăsând fără considerare acea parte a legii care a fost adoptată de Dieta din septembrie-octombrie 1615, și anume: „acolo, unde o parte este majoritară, biserica să fie a acesteia [...], dar să n-o folosească înainte de a construi auditorii celor care aparțin celeilalte religii, și cele două religii să contribuie în egală măsură la cheltuielile de construcție [...]”¹⁰⁰. Folosindu-se de forța militară cu ocazia vizitei, episcopul a stabilit uneori în mod violent comunitățile unitariene, respectiv reformate. Putea să facă acest lucru nu numai datorită faptului că beneficia de sprijinul total al lui Bethlen, ci și pentru că principele chiar atunci, în 1619, pornea spre Ungaria, unde dorea să participe alături de protestanți la Războiul de Treizeci de Ani, fiind astfel departe de Transilvania și neputându-se ocupa cu problemele religioase din Trei Scaune.

⁹⁵ În anul 1620, sinodul reformat ținut la Aiud a adoptat hotărâri similare pentru preoțimea din Trei Scaune, și anume, ca la sinodul din vară protopopul din Sepsi să fie prezent cu încă 13, cel din Kézdi cu încă 5, cel din scaunul Orbai cu încă 4 preoți, iar na cu doar câțiva trimiși. Vezi Szilágyi 1872, p. 8. Mai recent, Bod 1999, p. 38.

⁹⁶ Juhász 1947, p. 48.

⁹⁷ Kénosi - Uzoni 2009, p. 426.

⁹⁸ BAR, MsU977/A, ff. 476-477.

⁹⁹ EOE, III, p. 157.

¹⁰⁰ EOE, VII, p. 286.

Parohiile unitariene rămase nu aveau protopop până în anul 1630. După moartea lui Bethlen, episcopul Radécus și preoții lui au depus o plângere principesei Caterina de Brandenburg, „deoarece nu pot accepta, ca parohiile unitariene din scaunele secuiești din Trei Scaune să se afle sub jurisdicția episcopului de rit reformat”¹⁰¹, sub pretextul că reformații au de mult acest drept. Pentru a analiza problema, principesa a lansat audierea martorilor, care a avut loc la Chiliești, la 20 mai 1630, în prezența subjuților András Szentiványi Henter¹⁰² din Scaunul Sepsi, István Köröspataki Kálnoki¹⁰³ din Scaunul Miklósvár și a nobilului Boldizsár Kilyéni Székely. Procesul verbal care conține mărturia a 59¹⁰⁴ de persoane a fost prezentat principesei, respectiv, între 7-29 aprilie 1630, Dietei de la Cluj și, conform opiniei comune a acestora și a reprezentanților Tablei Regale, s-a editat o patentă, care declara: „în acele scaune secuiești unde sunt parohii unitariene, în viitor să existe protopopi de același rit. Dar aceștia să recunoască superioritatea episcopilor reformați, ca până acum. Iar când episcopul reformat consideră a fi drept să viziteze aceste parohii, să fie acompaniat de către protopopul unitarian. Din punct de vedere confesional este datorია protopopului să viziteze și analizeze preoții confesiunii sale, și episcopul reformat în privința problemelor religioase nu-l poate verifica. În al doilea rând: denumirea preoților unitarieni se realizează pe calea propriului episcop, nu de către cel reformat. Dacă între credincioșii unitarieni se ivește o ceartă legată de religie sau probleme spirituale, rezolvarea acestora ține de episcopul unitarian. Dreptul de administrare a parohiilor aparține episcopului reformat.”¹⁰⁵

Patenta a fost întărită și de György Rákóczi I și astfel s-a format protopopiatul unitarian, ca al patrulea protopopiat din Trei Scaune, care, de-a lungul secolului al XVII-lea și până la 1692, a aparținut Bisericii Reformate din Transilvania.

Să ne întoarcem la audierea martorilor din Trei Scaune, din 20 mai 1630. Procesul verbal de 6 file¹⁰⁶ se păstrează la Arhiva de Colectare a Bisericii Unitariene din Transilvania. Pe vremuri, arhivistul Lajos Kelemen a făcut o copie a documentului, trimițând-o la Budapesta lui Imre Botár, care a publicat în anul 1949 un mic articol în revista *Unitárius Élet*. Din cauza conținutului limitat al revistei, Botár nu a avut posibilitatea unei ample analize a procesului verbal. A făcut trimiteri doar la trei dintre cele 59 de mărturii, a reflectat asupra volumului *A székelyföldi református egyházmegyék (Diezezele reformate din Secuime)*, iar în concluzie a afirmat că nu putem preciza cu exactitate câți preoți unitarieni au fost înlăturați din Trei Scaune, nici câte localități au devenit adepți ale religiei reformate, „deci să nu ne ocupăm în această privință de numărul acestora”¹⁰⁷.

Din punctul de vedere al mărturiilor, putem afirma că vizita lui Keserői nu a fost concepută ca o vizită bisericească în termeni clasici. Episcopul reformat a vizitat comunitățile din Trei Scaune nu pentru a le verifica viața religioasă și morală a acestora, respectiv bunurile lor materiale, ci numai pentru a elimina amalgamul confesional care exista la acea vreme, și paralel cu aceasta, a realiza comunități reformate mai omogene. Pentru a-și atinge scopul, s-a folosit de toate mijloacele considerate a fi legitime, a apărut în comunități cu forțe militare, reprezentanți laici, înfricoșându-i pe locuitori și încercând să-i convingă pe cei care gândeau altfel să accepte crezul trinitarian.

¹⁰¹ Kénosi - Uzoni 2009, p. 409.

¹⁰² Kállay 1829, p. 251.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 254.

¹⁰⁴ În procesele verbale ale audierii, numerotarea martorilor este greșită. Ultimul martor a fost înregistrat sub nr. 58, dar doi martori figurează la nr. 6. Astfel este logic faptul că au ascultat 59, și nu 58 de martori.

¹⁰⁵ Kénosi - Uzoni 2009, p. 409.

¹⁰⁶ ACBUT, RegA. G. 1.

¹⁰⁷ Botár 1949, pp. 3-4.

I-a fost suficientă pentru aceasta afirmarea existenței Tatălui, Fiului și a Sfântului Duh. Preoții unitarieni din Reci și Bicfalău au fost alungați conform legii *maior pars*, iar credincioșii antitrinitarieni au fost asimilați, devenind reformați. Două localități, Chilieni și Sântion, nu au putut fi asimilate, credincioșii rămânând unitarieni. La întrebarea, câte comunități protestante dintre cele 70-71 din Trei Scaune, care angajau pe rând preot și învățător reformați, respectiv unitarieni, au devenit reformate după vizita lui Keserűi, nu putem da un răspuns adecvat nici pe baza mărturiilor. Audierile s-au ținut în Scaunul Sepsi, la Chilieni, iar fiecare martor dintre cei 59 provenea din localități care aparțineau acestui scaun¹⁰⁸. Ne putem întreba de ce n-au citat la audiere și localnici din satele din scaunele învecinate, Kézdi și Orbai. În lipsa surselor, ne permitem doar unele ipoteze. Credem că, în aceste două scaune, dacă exista amalgamarea credincioșilor reformați și unitarieni, aceasta a fost neînsemnată din perspectiva reformatorilor și în realitate în aceste sate nu au activat preoți unitarieni. Conform concepției noastre, este foarte probabil că episcopul Keserűi nu a vizitat localitățile din scaunele Kézdi și Orbai, pentru că diferențierea confesională nu a fost o problemă. Comisia de audiere a avut probabil informații privind vizitele lui Keserűi din anii anteriori, citându-i astfel la audieri doar pe cei din satele Scaunului Sepsi. Dacă această abordare este corectă, putem afirma că, în epoca de consolidare de după Reformă, numai în Scaunul Sepsi s-au format comunități cu credincioși unitarieni în majoritate, și astfel nu intrăm în contradicție nici cu faptul că, la început, Trei Scaune s-a aflat sub jurisdicția superintendenților Ferenc Dávid, respectiv Demeter Hunyadi. Mărturiile celor citați din 14 localități arată foarte bine că, în urma vizitei episcopale din cele 44 localități din Scaunul Sepsi și Ținutul Împădurit, doar în 4 au apărut conflicte, iar pe baza principiului *maior pars* 4 au devenit comunități reformate și patru unitariene. Kénosi - Uzoni, inspirându-se din lucrarea lui Szentábrahâmi, amintesc și de faptul că Ilieni a fost o localitate unitariană, iar preotul de acolo, Márton Uzoni Fosztó, la porunca lui Keserűi, a fost legat de o căruță și dus până la Alba Iulia, parohia rămânând cu un preot calvinist și pusă sub supraveghere¹⁰⁹. Martorii n-au mărturisit acest lucru, cu toate că din memoria colectivă nu putea să dispară în doar câțiva ani o asemenea întâmplare.

Concluzia este că, din cele 70-71 de comunități protestante, în vremea lui Keserűi următoarele au fost locuite în majoritate de unitarieni: Arcuș, Belin, Hăghig, Calnic, Chilieni, Chichiș, Aita Mare, Valea Crișului, Sâncraiu, Sântionlunca. Dacă includem și localitățile Bicfalău și Reci, unde cu ocazia verificării au slujit preoți unitarieni, deși în aceste localități confesiunea era în minoritate, respectiv Sfântu Gheorghe, cu localitatea convertită Sikó, doar în cazul a 14 comunități putem afirma că acestea aveau un trecut unitarian. Din această perspectivă, trebuie să ne distanțăm de toposul că renumitul episcop, János Keserűi Dajka, ar fi convertit regiunea unitariană Trei Scaune la religia reformată.

Comunitățile unitariene din Trei Scaune au reintrat sub jurisdicția episcopului unitarian doar după sfârșitul Principatului autonom. În martie 1692, la Dieta de la Sibiu, au început discuțiile dintre unitarieni și reformați pentru rezolvarea situației comunităților unitariene din Trei Scaune, dar fără succes. În urma acestora, episcopul unitarian de atunci, Mihály Kövendi Nagy, a adresat la 5 septembrie o scrisoare episcopului reformat, care a fost foarte categorică, afirmând: „Vă interzic Dumneavoastră, pentru că dreptul la vizitare, respectiv de administrare pe baza vizitei este al meu.”¹¹⁰

¹⁰⁸ Este vorba de 14 localități: Bicfalău, Gidofalău, Ilieni, Calnic, Chilieni, Chichiș, Valea Crișului, Aita de Mijloc, Sântionlunca, Olteni, Reci, Sfântu Gheorghe, Sântion, Ozun.

¹⁰⁹ Kénosi - Uzoni 2009, p. 396.

¹¹⁰ ACBUT, RegA III/29.

Între timp, episcopul unitarian s-a îmbolnăvit și a murit la 9 octombrie 1692, în locul lui fiind ales, la 23 octombrie, la sinodul din Săbed, Mihály Almási Gergyely. Nobilimea unitariană, condusă de episcopul Almási, a adresat la 23 noiembrie o cerere guvernatorului György Bánffy, accentuând că, „de o vreme, din cauza îmbolnăvirii episcopului, nu a putut avea loc vizita generală a parohiilor, [...] dar acum, conform tradițiilor noastre am ales noul episcop, și considerăm a fi necesară vizitarea. Vă rugăm să ne dați permisul de vizită valabil pentru toată țara, toate scaunele și comitatele, și pentru Trei Scaune, deoarece acolo sunt cele mai mari probleme în ordinea parohiilor.”¹¹¹ Scrisoarea a fost înmănată chiar în acea zi lui Bánffy, la ședința nobilimii, iar acesta le-a răspuns verbal în ziua următoare (24 noiembrie), invitându-i pe nobilii unitarieni la Bonțida pentru a le conferi dreptul la vizită.

La data de 26 noiembrie 1692, episcopul Mihály Almási Gergyely a primit diploma semnată de guvernator, care-i conferea dreptul de a vizita și Trei Scaune. După trei zile a și pornit să viziteze regiunea Clujului. La 1 februarie anul următor, după mai mult de 70 de ani de interdicție, episcopul unitarian a ajuns la Trei Scaune, începând vizita la Aita Mare. În decurs de zece zile a vizitat toate cele zece parohii unitariene care supraviețuiseră în Trei Scaune¹¹², formulând hotărâri de mare importanță, rămase valabile până în zilele noastre: fiecare parohie să-și aleagă un curator, responsabil pentru bunurile parohiei; donațiile din urnă să fie colectate cu ocazia zilelor de sărbători bisericești¹¹³.

Pentru secolul al XVIII-lea, câteva studii au abordat cele mai importante modificări legislative și impactul lor.

În ceea ce privește politica de toleranță iosefină, aceasta a fost dezbătută frecvent în istoriografia ultimelor trei decenii, fiind abordată atât sub aspectul premiselor sale, al surselor ideatice, al raporturilor cu viziunea iluministă asupra toleranței, cât și sub cel al apropiierilor ori diferențelor față de actele contemporane similare care au încercat să impună o nouă reglementare a raporturilor profesionale, precum Edictul de la Versailles (7 noiembrie 1787) al regelui Franței Ludovic al XVI-lea, sau Edictul de la Potsdam (9 iulie 1788) al regelui Prusiei Frederic Wilhelm al II-lea¹¹⁴. Din punct de vedere conceptual, interpretările Patentei iosefine sunt relativ concordante: ea a reprezentat un privilegiu al principelui, emis în cadrul dreptului particular, deci retractabil¹¹⁵; un exemplu de coabitare religioasă reglată prin lege, prin care statul a impus coexistența (mai mult sau mai puțin durabilă), înscriind-o în dreptul public¹¹⁶; o autorizare a disidenților protestanți la practicarea unui cult privat, adaptată uneori la practica publică¹¹⁷; o formă minimă de toleranță (*Erlaubniskonzeption*), prin care o autoritate permite unei minorități să adere la confesiunea ei atât timp cât legitimitatea proprie (a acestei autorități dominante) nu este pusă în discuție¹¹⁸. Problemele intervin atunci când se trece de la aprecierea generală a Patentei la analiza variantelor

¹¹¹ ACBUT, RegA III/33.

¹¹² Vezi ACBUT, *Püspöki vizitációs jegyzőkönyv 1692-1735* [Proces verbal privind vizita episcopală din perioada 1692-1735]. Episcopul Almási a vizitat comunitățile din Trei Scaune în următoarea ordine: Aita Mare, 1 februarie 1693, f. 35; Calnic, 2 februarie 1693, f. 38; Valea Crișului, 3 februarie 1693, f. 39; Arcuș, 3 februarie 1693, f. 41; Simeria, 5 februarie 1693, f. 42; Sâncrai, 5 februarie 1693, f. 43; Chilieni, 6 februarie 1693, f. 44; Sântion, 6 februarie 1693, f. 45; Chichiș, 7 februarie 1693, f. 46; Belin, 10 februarie 1693, f. 47.

¹¹³ Cazul detaliat face parte din lucrarea lui Molnár B. Lehel, *Sistemul vizitei episcopale în Biserica Unitariană*, teză de doctorat în manuscris (aflată în curs de finalizare).

¹¹⁴ Vezi, pentru acest ultim aspect, Bost 1999, pp. 171-179 și Lebeau 1999, pp. 225-233.

¹¹⁵ Kovács 1982, pp. 48-49, pe baza observațiilor lui Barton (1981b, pp. 13-16).

¹¹⁶ Saupin 1999, p. 17.

¹¹⁷ Bérenger 2000, p. 1.

¹¹⁸ Araújo, D'Aprile, Borstner, Gartner 2008, p. 9, pe baza tipologiei formulate de Rainer Forst (*Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*, 2003).

sale, destinate diferitelor provincii ale Imperiului¹¹⁹, și când se observă că drepturile și libertățile confesionale (tradiționale) sunt legate de statutul social, economic și legal al indivizilor sau grupurilor, a căror organizare exclude egalitatea membrilor ori a grupului însuși în raport cu altele similare; dimpotrivă, privilegiile acordate indivizilor sau grupurilor reflectă diferențieri locale, regionale sau funcționale¹²⁰. În cazul Transilvaniei, se poate pune întrebarea dacă n-ar fi mai potrivită raportarea la o altă concepție despre toleranță, cea a coexistenței, înțeleasă în sens pragmatic, drept un mijloc de prevenire a conflictelor și mai ales un rezultat al acceptării (tolerării) reciproce (deci nu al impunerii din partea unei autorități superioare), în vederea asigurării securității statului¹²¹. În plus, evoluția înregistrată până la începutul deceniului nouă al secolului Luminilor, sugerează tendința de afirmare a toleranței ca valoare specifică individului, prin revendicarea îndreptăririi la recunoașterea libertății de conștiință.

Investigarea modului de definire a politicii de toleranță în Transilvania la începutul deceniului iosefin constituie o etapă preliminară cercetării evoluției raporturilor dintre confesiunile transilvănene spre sfârșitul secolului al XVIII-lea. Ea se poate face mai întâi prin comparația proiectelor și a versiunilor Edictului de toleranță destinate Ungariei și Transilvaniei, în măsură să evidențieze trăsăturile specifice climatului confesional din Principatul transilvănean. Deja sesizabile prin intermediul proiectelor menționate, opiniile reprezentanților Cancelariei Aulice a Transilvaniei se reliefează mai clar în raport cu observațiile membrilor Consiliului de Stat pe marginea propunerilor lor. În primul caz avem de a face cu încercarea de justificare a menținerii unui sistem confesional specific Principatului, iar în cel de-al doilea cu tendința de completare sau modificare a acestui sistem pe baza principiilor esențiale ale politicii de toleranță iosefină. Investigarea în continuare a principalelor decrete privitoare la raporturile confesionale emise în anul 1782 ilustrează în esență impunerea unui sens mai restrictiv al toleranței, în comparație cu cel inițial. Ce semnificații primește conceptul de toleranță în această perioadă, cum se definesc raporturile dintre confesiunile dominante (recte recepte) și confesiunea tolerată sunt câteva întrebări la care se poate încerca sugerarea unor răspunsuri, fie și provizorii¹²².

Dar aceste dezbateri și decretele imperiale care le-au urmat reprezintă doar concluzia unei confruntări mai vechi dintre două atitudini privind nu numai problema confesională, ci și alte aspecte ale guvernării – cea a Curții imperiale și cea a reprezentanților Principatului. Ne-a interesat așadar să urmărim cum s-a conturat atitudinea voit reformatoare a Vienei în raport cu stările de lucruri din Principat și cât de diferită a fost ea față de cea aplicată altor provincii ale Imperiului. Am pornit de la observarea faptului că, în dezbaterile care au precedat emiterea Edictului de concivilitate din 4 iulie 1781, a fost invocată ideea de „comunitate a drepturilor” (adică a privilegiilor), formularea finală a actului garantând dreptul de concivilitate și pentru locuitorii neprivilegiați ai Principatului. O asemenea atitudine, evident mult mai decisă decât în cazul toleranței, s-a bazat pe cunoașterea directă a realităților transilvănene de către împăratul Iosif al II-lea (realizată cu prilejul primei sale călătorii întreprinse în Principat, din anul 1773). Nu întâmplător, în perioada următoare călătoriei sale, au fost înaintate Curții două proiecte mai importante, prin care s-a solicitat introducerea concivilității în Transilvania: cel al lui Mihály Kornis, redactat la 19 octombrie 1776, care-i avea în vedere doar pe membrii națiunilor privilegiate¹²³, și cel al lui Stephan Patrubby, din anul 1780, care vorbea despre realizarea unei comunități a națiunilor precum în regatul Ungariei („un amestec al națiunilor într-o comunitate”),

¹¹⁹ Vezi Barton 1981a, pp. 152-198.

¹²⁰ Klingenstein 1993, p. 14.

¹²¹ Araújo et alii 2008, p. 9, pe baza aceleiași tipologii.

¹²² Pentru detalii, vezi Dumitran 2010, pp. 209-226.

¹²³ Schaser 1848, pp. 38-43 (anexa IX).

sau despre o creștere a orașelor „aproape pustii [...] pe seama periferiilor”¹²⁴. Cea de-a doua propunere a fost supusă dezbaterii Cancelariei Aulice a Transilvaniei¹²⁵ și ulterior Consiliului de Stat¹²⁶, iar textul final al Edictului a fost emis la 4 iulie 1781¹²⁷.

Semnificația lui devine mai evidentă dacă îl raportăm la Patenta de toleranță. Principala problemă pe care o suscită comparația dintre prevederile celor două decrete imperiale se leagă de posibilitatea complementarității acestora. Este vorba, mai exact, despre formularea specială a Patentei de toleranță destinate Principatului transilvănean, în relație cu celelalte versiuni ale actului, inclusiv cu cea emisă pentru Ungaria. Astfel, punctul trei al regulilor generale prevedea posibilitatea dobândirii (ca o dispensă acordată din bunăvoința imperială) a demnităților publice, titlurilor academice, dreptului de concivilitate, de locuire și acces în bresle, de posesiune și de achiziționare a bunurilor; în plus, accesarea la pozițiile publice trebuia să aibă la bază criteriul meritului și nu al apartenenței profesionale¹²⁸. Garantarea drepturilor civile pentru credincioșii tuturor confesiunilor creștine avute în vedere (deci inclusiv pentru neuniți) ar fi oferit așadar premisele unei modificări radicale a sistemului confesional din Principat. Însă nici măcar Iosif al II-lea nu ar fi agreat o asemenea modificare (admițând că ea ar fi fost posibilă), dacă ținem seama de măsurile restrictive cu privire la schimbarea confesiunii impuse în cursul anului 1782. Neavând statut obligatoriu, rămânea ca prevederile amintite să fie compensate prin dispozițiile Edictului de concivilitate deja emis. În completarea acestora venea totuși mențiunea din primul punct al regulilor obligatorii, care a avut importante consecințe pozitive: permisiunea construirii de noi biserici, cu condiția existenței numărului prevăzut de familii și a obținerii aprobării Guberniului; în cazurile în care comunitățile solicitante nu îndeplineau cu exactitate prima condiție, dar prezentau o motivație convingătoare, decizia revenea Curții imperiale¹²⁹.

În celelalte cazuri (ale provinciilor ereditare, dar și al Ungariei), tendința de acordare a drepturilor civile pentru necatolici a fost legată direct de politica de toleranță, ea regăsindu-se, într-o formă sau alta, între prevederile decretului lui Iosif al II-lea. Diferențele se datorau, desigur, unor realități provinciale specifice. Se poate pune de aceea următoarea întrebare, sugerată și la începutul acestei prezentări: în ce măsură a avut loc în Transilvania o afirmare graduală a conștiinței religioase și civice din partea membrilor grupurilor profesionale, care să depășească garanțiile constituționale conferite acestor grupuri¹³⁰? Sau, mai concret, ce urmări a avut toleranța asupra aceluși grup confesional care era în mai mică măsură beneficiarul unor garanții constituționale similare celor ale confesiunilor recepte, adică asupra credincioșilor Bisericii răsăritene? Și, mai ales, ce rol concret a avut politica de concivilitate, care a prefațat, în Principat, politica de toleranță?¹³¹

Aceste întrebări ne îndreaptă spre cea mai interesantă dimensiune a tematicii proiectului: istoria particulară a comunităților urbane. Mai exact a acelor comunități, în care prezența unor grupuri etnico-profesionale precum cele ale „grecilor” pare să fi avut un rol determinant asupra mai puternicei individualizări a parohiilor ortodoxe, îndeosebi prin edificarea bisericilor. Subiectul depășește problematica strict confesională, pentru a se adresa evoluțiilor socio-economice din mediile urbane, unde rămâne încă foarte mult de făcut pentru secolul al XVIII-lea, și nu doar din punctul de vedere al istoriei românești. În orice caz, nu se poate trece cu vederea că

¹²⁴ Schaser 2000, pp. 69-70 și 236-241 (anexa 3).

¹²⁵ *Ibidem*, pp. 243-252 (anexa 5).

¹²⁶ Schuller 1969, p. 55; Schaser 2000, p. 71.

¹²⁷ Schaser 2000, pp. 74-76.

¹²⁸ Mályusz 1940, pp. 286-287; Barton 1981a, p. 174.

¹²⁹ Mályusz 1940, pp. 287-288.

¹³⁰ Vezi Klingenstein 1993, p. 14.

¹³¹ Pentru analiza detaliată a întregii comparații, vezi Dumitran 2012, în curs de apariție.

această istorie în perioada respectivă a fost, poate, mult prea mult una rurală și axată pe confruntările profesionale; situații de conviețuire pașnică au existat cu siguranță și ele pot fi urmărite în primul rând în cazul orașelor.

Mai bine cunoscute sunt Sibiul și Brașovul, unde amintii „greci” erau organizați în cadrul Companiilor comerciale privilegiate, dar se știe mult mai puțin despre evoluțiile din alte orașe, unde au activat comercianți greci necompaniști, sau foști membri ai Companiilor, de obicei mai puțin numeroși și mai puțin avuți. Ei puteau exercita însă o activitate profitabilă și aveau chiar șansa să acceadă la statutul cetățenesc, așa cum s-a întâmplat la Alba Iulia. O sursă sugestivă pentru posibilitățile oferite de o asemenea investigație este reprezentată de conscripția grecilor din anul 1733, care a fost, se pare, cea mai detaliată încercare de cunoaștere a situației economico-juridice a membrilor acestui grup profesional întreprinsă de Tezaurariat până atunci¹³². Compararea datelor ei cu informațiile din conscripția fiscală a Principatului conduce la concluzii interesante cu privire la statutul și poziția în comunitate a respectivilor comercianți, iar urmărirea prezenței acestora pe o perioadă mai lungă devine semnificativă pentru istoria întregii comunități.

Dacă avem în vedere problema edificării bisericilor neunite în orașele libere (deși analiza poate fi extinsă la cazul tuturor bisericilor edificate de membrii confesiunilor minoritare, în medii dominate de o altă confesiune, cu deosebire după Edictul de concivilitate), vom observa că ea a fost strâns legată de existența anterioară, ori de construirea tot atunci a bisericilor unite, credincioșii celor două confesiuni aflându-se, de obicei, într-o rivalitate care a degenerat uneori în confruntare deschisă. Raporturile dintre uniți și neuniți, încadrabile istoriei ecleziastice, nu au fost însă singurele determinante. Istoria socială a comunităților și-a avut rolul ei, și chiar cea politico-administrativă, legată de evoluția unora dintre orașe, precum Alba Iulia (fostă capitală a Principatului), Sibiu (noua capitală, în calitate de sediu al Guvernului și locul cel mai frecvent de întrunire a Dietei, începând din 1714) sau Cluj (oraș care a preluat rolul Sibiului după anul 1790). Cât de diferite au fost situațiile în fiecare caz (pe lângă cele amintite, mai sunt supuse investigației orașele Bistrița, Brașov, Mediaș, Sebeș, Sighișoara și Târgu Mureș), și mai ales în ce măsură au fost dispuse magistraturele locale să accepte așezarea noilor locuitori sau construirea edificiilor lor de cult, așa cum teoretic dispuneau cele două decrete imperiale amintite reprezintă o analiză al cărei conținut nu poate fi reluat în acest cadru¹³³.

Obiectivul fundamental, căruia i-au fost dedicate stagiile de documentare internă și externă, l-a reprezentat însă selectarea surselor inedite reflectând aspectele toleranței și intoleranței transilvănene, din perspectiva principalelor confesiuni creștine (reformată, unitariană, romano-catolică, greco-catolică, ortodoxă). Un prim volum, cu titlul „... *virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...*”. *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, editat încă în anul 2009, a fost axat cu deosebire pe situația Bisericii Greco-Catolice, la ceva mai puțin de un deceniu de la acordarea toleranței pentru credincioșii neuniți de către Maria Tereza. Volumul înfățișează, prin prisma documentelor editate, acțiunile statistice care au avut în vedere înregistrarea situației materiale a clerului și bisericilor românilor uniți din Principat. Conscripția profesională din anul 1767 a înregistrat situația de fapt (numărul parohiilor, bisericilor, preoților și credincioșilor, numărul și capacitatea terenurilor ecleziastice), dar a propus și mijloacele de ameliorare a acestei situații, nu rareori deplorabile, într-o perioadă în care se pregătea revigorarea Bisericii Române Unite. Documentele ilustrează atât imaginea de ansamblu a Bisericii, prin tabelele conscripției din septembrie 1767 și ale celei cumulative din noiembrie 1767, cât și detaliile surprinse de cele șase rapoarte protopopiale inedite

¹³² MOL, F 234, Vid, mf. 32103 și 32103. Referințe succinte la unele dintre aceste conscripții se găsesc la Papacostea-Danielopolu et Demény 1972, pp. 269-270.

¹³³ Detalii pentru întreaga analiză la Dumitran 2011, în curs de apariție.

identificate arhivistic, de zece scrisori trimise episcopului Atanasie Rednic de către protopopi și de alte documente. Conscrierile din anul 1767 evidențiază tendința spre o diferențiere tot mai clară între diferitele tipuri de terenuri (ale parohiilor și ale preoților) și venituri (provenite din exploatarea proprietăților parohiilor, a proprietăților preoților sau din contribuțiile oferite de credincioși). În al doilea rând, sunt menționate propunerile preoților pentru completarea veniturilor proprii, iar în al treilea rând, apar date comparative despre situația materială a preoților aparținând celorlalte confesiuni. Toate aceste date se regăsesc în conscripția generală a diecezei unite, redactată în luna septembrie 1767, care cuprinde situația a 49 de protopopiate și a orașului liber regesc Târgu Mureș¹³⁴.

Imaginea oferită de volum, strict statistică, este doar aparent aridă, și aceasta pentru că el reflectă modul de percepție asupra toleranței din acel moment, perfect corespunzător sensului decretului terezian: o concesie acordată neuniților, în schimbul căreia ei trebuiau să restituie uniților toate beneficiile (biserici și proprietăți) considerate ca aparținând de drept acestora. În al doilea rând, raportarea frecventă a membrilor clerului unit se face la situația deseori mai favorabilă a „celorlalți”, adică a clerului confesiunilor privilegiate, o mărturie a diversității caracteristice multor comunități, care nu putea rămâne fără consecințe. De altfel, acțiuni de conscriere similare au fost realizate în anii 1765-1766 și pentru celelalte confesiuni¹³⁵, ceea ce probează relevanța mai largă a demersului încercat prin volumul de față.

Ilustrativ pentru interferențele posibile în spațiul transilvănean (nu doar istorice, ci și din punctul de vedere al cercetătorilor implicați) este un mai recent volum, consacrat icoanei miraculoase a Fecioarei Maria, din dubla perspectivă a reprezentării de la mănăstirea Nicula (semnificativă pentru istoria românească) și a celei din biserica iezuită din Cluj (devenită reprezentativă pentru maghiari). *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase* utilizează patrimoniul bisericilor românești și maghiare, ortodoxe, unite și romano-catolice, precum și fondurile documentare iezuite, în încercarea de a investiga ideologia convertirii exprimată prin imagine. Prototipul icoanei se regăsește în copii, replici, gravuri, plăcuțe *ex-voto*, toate mărturisind o simbioză supraetnică și supraconfesională aproape fără concurență în istoria Transilvaniei, faptul că, într-adevăr, comuniunea și interferențele au existat, între oameni interesați mai frecvent de practicarea credinței decât de combaterea sau confruntarea cu „celălalt”. Pe lângă studiul din care am preluat aceste considerații¹³⁶, volumul conține un repertoriu parțial al replicilor icoanei miraculoase, textul bilingv (latin-român) al celei mai importante lucrări din epocă dedicate icoanei (*Historia Thaumaturgae Virginis Claudiopolitanae*, publicată în două ediții, în 1736 și 1737) și câteva anexe documentare (anchetele referitoare la lăcrimarea icoanelor de la Nicula, din 1699, de la Ilișua, din 1730, și de la Vidrasău, din 1780).

Cel din urmă volum, dar și cel mai amplu ca și cuprindere, are intenția să ofere baza documentară necesară scrierii ulterioare unei istorii a toleranței (iosefine) în Transilvania, care să pornească de la sursele primare și să ajungă dincolo de discursurile istoriografice paralele de până acum (pentru că acceptarea diversității nu trebuie să semnifice izolare). Deși, conform titlului (*Sub semnul toleranței. Bisericile din Transilvania în documente inedite, 1781-1790*), el abordează doar o perioadă limitată, aceasta poate fi considerată relevantă pentru tranziția (chiar dacă relativă și nicidecum ireversibilă) de la toleranța concepută ca privilegiu, la aceea de valoare individuală¹³⁷.

¹³⁴ Dumitran, Dumitran, Laslo 2009.

¹³⁵ Hitchins, Beju 1977, pp. 514-551; Răduțiu, Gyémánt 1995, p. 197, 202, 203.

¹³⁶ Dumitran, Hegedűs, Rus 2011, pp. 25-133.

¹³⁷ Dumitran, Gudor 2011, în curs de apariție.

În cadrul studiului introductiv, consacrat evoluției legislației toleranței, am simțit nevoia departajării de opiniile istoriografice care au vorbit despre diverse decrete de toleranță, emise fie pe seama celor câteva comunități care au refuzat inițial unirea cu Biserica Romei, fie a celor care au respins-o în cursul tulburărilor confesionale de la mijlocul secolului. Confuzia stărnită astfel a riscat să conducă la aruncarea în derizoriu a conceptului însuși de toleranță. Pe de altă parte, faptul că politica de toleranță a lui Iosif al II-lea a dobândit destul de rapid un curs restrictiv, nu trebuie să fie neapărat interpretat în sensul inferiorității ei față de sistemul toleranței existent în Principat, ilustrat prin libertatea confesiunilor protestante și dreptul de practicare liberă a cultului recunoscut confesiunii ortodoxe „tolerate”. Existau serioase deficiențe în funcționarea acestui sistem, după cum nici conceptul iosefin al toleranței nu a fost identic cu cel promovat de iluminiști. Pe o mai lungă durată însă, Edictul lui Iosif al II-lea a oferit posibilitatea unei evoluții în acest sens. Ni s-a părut de aceea important să sesizăm resorturile care au stat la baza recunoașterii (sau nu) a dreptului unei comunități, grup, ori credincioși de a-și practica liber cultul, acordând atenție celor mai semnificative exemple de intoleranță sau de practicare a toleranței. Apoi, sursele selectate pot oferi o imagine asupra măsurii în care diversele atitudini reținute de documente reflectă identități mai mult sau mai puțin clar definite, ori, nu de puține ori, motivații exterioare convingerilor religioase.

Au fost utilizate documente provenind din fondurile arhivei Casei Imperiale¹³⁸, ale principalelor instituții aulice (Cancelaria Aulică a Transilvaniei¹³⁹, Consiliul de Stat¹⁴⁰, Cancelaria Cabinetului¹⁴¹) sau provinciale (Comisia Publică-Ecleziastică¹⁴² și Tezaurariatul Transilvaniei¹⁴³), ale arhivelor provinciale¹⁴⁴, care ilustrează renunțarea treptată la politica intolerantă (dusă împotriva celor desemnați drept „acatolici” sau „apostați”), proces al cărui moment culminant l-a reprezentat desființarea proceselor de „apostazie”. Ulterior, interpretarea sensului tot mai restrictiv căpătat de toleranța iosefină a făcut necesare noi nuanțări. Astfel, se poate pune problema dacă, în locul opoziției tradiționale dintre toleranța iosefină, mai restrânsă, și cea specifică Transilvaniei, considerată mai generoasă, nu ar fi mai potrivit să se ia în calcul noile raporturi dintre centru și periferie impuse în perioada guvernării solitare a lui Iosif al II-lea. În ansamblu, sursele externe reținute înfățișează o imagine mult mai coerentă unei problematice caracterizate până acum de fragmentarism și abordări inegale. Am mai observat faptul că istoriografia referitoare la Transilvania nu a înregistrat, în esență, o evoluție semnificativă din anii '80 ai secolului trecut, și nu a fructificat sugestiile oferite de contribuții esențiale, precum cele ale lui Peter F. Barton sau cea din anii '90 a Gretei Klingenstein¹⁴⁵. Iar din punct de vedere documentar, volumul publicat în urmă cu aproape trei sferturi de veac de Elemér Mályusz¹⁴⁶, rămâne singura referință fundamentală, și el referindu-se însă doar parțial la Transilvania; în ce-i privește, istoricii români citează cel mai frecvent câteva studii cu vădită tentă confesionalizantă din anii '30-'40¹⁴⁷. Sursele selectate dintre cele atât de numeroase consultate în arhivele confesionale interne¹⁴⁸ (inclusiv în fondurile aflate astăzi în custodia Arhivelor Naționale¹⁴⁹, a

¹³⁸ HHStA, FA, *HR*.

¹³⁹ MOL, B 2.

¹⁴⁰ HHStA, KA, *StR*.

¹⁴¹ HHStA, KA, *AK* și *KK*.

¹⁴² MOL, F 53.

¹⁴³ MOL, F 49 și F 234.

¹⁴⁴ HHStA, LA, *UA*.

¹⁴⁵ Barton 1981a, pp. 152-198; Klingenstein 1993, pp. 1-16.

¹⁴⁶ Mályusz 1940, *passim*.

¹⁴⁷ Stăniloae 1936, pp. 837-842; Stăniloae 1938-1939, pp. 5-76; Stăniloae 1943, pp. 826-833.

¹⁴⁸ AACAI, ACBRT, ACBUT.

unor muzee¹⁵⁰ sau a unor biblioteci documentare¹⁵¹), dar și laice¹⁵², referitoare la difuzarea măsurilor privind politica de toleranță, la receptarea lor cu deosebire imediată și la diversele consecințe pentru viața religioasă și socială a comunităților, servesc aceluiași obiectiv. Dorim să ilustrăm în continuare cele menționate cu exemplul uneia dintre aceste arhive.

Cercetarea realizată în arhiva Consistoriului Suprem Reformat din Cluj nu s-a mărginit doar la documente care se refereau strict la implementarea Edictului de Toleranță, ci și la problemele și consecințele pe care acest act le-a avut în viața cultului protestant. Analiza documentelor arată că aplicarea Edictului a produs o tulburare a situației religioase, în perioada cercetată (1780-1789) fiind înregistrate mai multe probleme interconfesionale, cu precădere în anii 1783-1784, când el și-a făcut vizibile efectele imediate. Una dintre cele mai spinoase probleme, determinată de dorința conservării caracterului dominant al Bisericii Romano-Catolice, a fost cea a cauzelor matrimoniale reformate. Puternice opoziții a provocat și „învățătura de șase săptămâni”, o cateheză obligatorie pentru aprobarea oricărei schimbări de confesiune dinspre romano-catolicism către reformați, sau chestiunea „apostaziei”, sesizată ca defectul major în aplicarea Edictului. Reacții a suscitată însă chiar înregistrarea Edictului și a regulamentului de aplicare, după cum o probează răspunsurile din partea Bisericii Reformate, din anii 1781, 1782 și 1783. Decretele imperiale care au urmat aplicării Edictului, prin care Viena a precizat ori corectat politica de toleranță, au soluționat multe dintre neajunsurile reclamate de Consistoriul Reformat. Documentele reflectă și bucuria reformaților, legată de permisiunea construirii unor noi biserici. Realizarea majoră a reformaților pare a fi construcția bisericilor din Sibiu și Ighiu, realizate într-un impunător stil baroc. Se observă o adevărată renaștere a dorinței reformaților de a se îngriji de biserici și școli, cu două perioade de efervescență maximă: 1780-1781 și 1787.

Efectele pozitive ale Edictului (permisiunea construirii edificiilor de cult) au fost însoțite de diverse reacții potrivnice. Înțelegerea ideii de toleranță de către reformați a fost diferită față de cea a lui Iosif al II-lea. Consistoriul Reformat cerea imperios ca „sensul toleranței să ne fie comunicat”, un sens pe care documentele îl sesizează în aspectele pozitive și negative. În perioada de dinaintea conceperii textului Edictului, au fost duse tratative privind finalizarea unei formule viabile în relație cu situația confesională specifică din Principat¹⁵³, actul final fiind emis la 8 noiembrie 1781¹⁵⁴. Cu puțin înaintea semnării, la 3 octombrie 1781, Pál Bethlen afirma, pe baza celor aflate de la Iosif al II-lea: „Merităm alte considerații, decât cei din Ungaria, pentru că aici religia noastră este receptă, acolo este numai tolerată”¹⁵⁵.

Edictul de Toleranță readucea în discuție dreptul la rezistență și implica discuția teologică în diverse ipostaze, care aminteau mai degrabă de începutul secolului al XVIII-lea, decât de aproape irealizabilul proiect de toleranță religioasă. Precauția reformaților este reflectată de acțiunea episcopului Péter Csernátoni care, printr-o circulară, a încercat să-și informeze atât clerul, cât și enoriașii, cu privire la schimbările survenite în viața religioasă a Principatului: „În scurt timp o să apară tipărit un decret al Măriei sale și Principelui nostru în problema religioasă, care poate confrăților noștri romano-catolici nu le va conveni, ci mai degrabă le va crea neplăceri”¹⁵⁶. Astfel, reacțiile față de Edict sesizau necesitatea revenirii la acel *status quo* religios

¹⁴⁹ DJAAN, *Mitr. Gr.-Cat. și fonduri parohiale și protopopiale*; DJCAN, *Col. Doc. Blaj și BCB*; DJHAN, *Vic. Gr.-Cat. Hațeg și fonduri protopopiale*; DJMAN, *fonduri parohiale și protopopiale*, ș.a.

¹⁵⁰ MNUAI, *Col. Doc.*

¹⁵¹ BAR, filiala din Cluj-Napoca, și Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.

¹⁵² DJAAN, *CAI, Primăria Alba Iulia, Primăria Sebeș*, ș.a.

¹⁵³ Dumitran 2010, pp. 207-227.

¹⁵⁴ Mályusz 1940, pp. 287-290, 352; Mályusz 2006, p. 225.

¹⁵⁵ ACBRT, *CRS*, Gravamina lui Bethlen Pál, 1781, fără număr.

¹⁵⁶ Pokoly 1904, III, p. 122.

pe care-l experimentase Transilvania în secolul precedent, ori menținerea situației existente, care reflecta compromisul juridic și confesional realizat în favoarea romano-catolicismului. Tensiunea invocată de frica răsturnării situației confesionale instituite până la mijlocul secolului pare a fi fost argumentată, din moment ce mobilitatea interconfesională a produs vii reacții în cadrul clerului superior catolic.

Moderarea, mai apoi limitarea Edictului de Toleranță, urmăreau păstrarea caracterului dominant al confesiunii romano-catolice. Politica de temperare a deformat însă cu mult ideea de bază a toleranței religioase. Instituțiile protestante formulau dreptul lor la rezistență în maniera birocratică deja cunoscută din perioada tereziană, dar cu argumente care foloseau arsenalul filosofiei iluministe și totodată logica birocratică a Curții. Activitatea lui Iosif Teleky este o dovadă în acest sens¹⁵⁷. Pe de altă parte, manifestările de optimism și euforie de după publicarea Edictului nu au fost străine nici de clerul reformat. Mediul politic al acestui gen de manifestări s-a confundat mai mult sau mai puțin cu locul unde funcționa Guberniul, Sibiu¹⁵⁸.

Documentele reformate conțin definiția a ceea ce urmărea Edictul: „Scopul nobil al Măriei Sale principele nostru este ca să nu fie violată conștiința omului”¹⁵⁹. Argumentele reformaților privind scopul propus de Iosif al II-lea prin publicarea Edictului invocau și elementele supranaturale: „Văzând Dumnezeu zvârcolirea noastră sufletească, cu alții dimpreună, ne-a căutat prin persoana Măriei Sale, Iosif al II-lea, principele nostru, prin faptul că sufletele înrobite pot să se elibereze prin Decretul său, pentru că Dumnezeu nu a permis violarea conștiinței”¹⁶⁰. Bucuria reformaților era legată de două aspecte, extrem de importante în aritmetica Edictului de Toleranță: permisiunea construirii bisericilor și a stabilirii domiciliului în orașele până atunci închise ale Transilvaniei, idee cunoscută sub numele de concivilitate¹⁶¹. Permisivitatea confesională de dinaintea Edictului de Toleranță, ilustrată de aprobări de restaurări-măririi de biserici (ca de ex. în Răcăștia, Hunedoara sau Cobor, Brașov) sugerează diferența de atitudine a Curții față de reformații din Transilvania, dar explică și entuziasmul moderat (exprimat și în numărul relativ redus al noilor biserici reformate construite după anul 1781) afișat de reformații transilvăneni în comparație cu unitarieni¹⁶². Enoriașii din Răcăștia specificau că problemele lor legate de problema turnului bisericii depindeau de „aprobarea crăiască”, peste care nu voiau a păși¹⁶³. Înmulțirea cererilor de reparare și construire de biserici din preajma anului 1781 este o dovadă certă a înlăturării prevederilor legate de viața cultică a reformaților. Reconstruirea noului auditoriu al Colegiului Reformat din Târgu Mureș¹⁶⁴, a bisericii din Gănești (Mureș)¹⁶⁵, a bisericii din Iara (de lângă Turda)¹⁶⁶ și renovarea bisericii din Aghireș (Cluj)¹⁶⁷ sunt dovezi ale entuziasmului reformat legat de renovări și reconstrucții de biserici. Sunt exemple însă, prin care publicarea Edictului de toleranță și discuțiile premergătoare acesteia au avut ca efect ridicarea unor lăcașuri de cult impozante, stilate și costisitoare: în Ighiu (Alba) și Sibiu.

Cuantificând însă acele acte prin care Consistoriul Reformat și-a definit politica ecleziastică față de Edictul de Toleranță, descoperim numeroase exemple care vorbesc despre o acutizare a întrebărilor legate de conviețuirea confesională, consecință firească a Edictului, din

¹⁵⁷ Juhász 1996, p. 135; pentru rolul jucat la Curte de Iosif Teleky, vezi Mályusz 2006, pp. 141-145.

¹⁵⁸ ACBRT, *CRS*, 1781, doc. 201.

¹⁵⁹ Idem, 6 aprilie 1783, doc. 66.

¹⁶⁰ Idem, 6 aprilie 1783, doc. 3.

¹⁶¹ Juhász 1996, p. 134.

¹⁶² ACBRT, *CRS, Corespondență*, 1780, doc. 112 și 159.

¹⁶³ Idem, doc. 159, f. 1r.

¹⁶⁴ ACBRT, *CRS, Corespondență*, 1781, doc. 24, 25.

¹⁶⁵ Idem, doc. 16.

¹⁶⁶ Idem, doc. 115.

¹⁶⁷ Idem, doc. 130.

moment ce era necesară o aliniere confesională la politica de stat. Conflictele interconfesionale sugerau deformarea intențiilor lui Iosif al II-lea la nivelul elitei ecleziastice. În primul rând, datorită așteptărilor neîmplinite, dar mai ales datorită restricțiilor impuse prin care starea de spirit a conviețuirii interconfesionale descoperea orice conflict, punându-l sub lupa criticii menite să arate defecțiunile aplicării Edictului de Toleranță. De fapt, reformații doreau, prin raportarea fiecărui caz conflictual, o clarificare și perfecționare a înțelegerii ideii de toleranță religioasă. Gravamina depusă de membrii cercului reformat al lui Iosif Teleki la 29 aprilie 1781 sugera direcțiile generale pe care se putea structura Edictul în varianta sa transilvăneană. Alegerea lui Teleki părea cea mai fericită, din moment ce influența și apanajul cultural de care dispunea îl predestinau pentru susținerea acestui caz. Atunci când a fost vorba de a elimina neajunsurile Edictului, numele contelui părea de neocolit, pentru că, se spunea, „domnul conte Iosif Teleki, confratele nostru, cunoaște bine circumstanțele de sus”¹⁶⁸. După publicare, însăși intoleranța religioasă reclamată a produs reagregarea dreptului de împotrivire al reformaților, din moment ce reglementările canalizau conflictele religioase apărute, dar nu le rezolvau. Se observa deruta și căutarea unui nou *modus vivendi* reformat cu ceea ce promova Edictul și decretele ce i-au urmat.

Reușitele prealabile ale romano-catolicismului nu puteau fi însă desființate de Edict. Speranțele reformaților că Edictul va avea putere retroactivă s-au spulberat rând pe rând, din moment ce vechile sensibilități răsărite din aplicarea Edictului dictau o nouă agendă politică. Chiar și așa, enumerarea repetitivă a problemelor confesionale din trecut oferă argumente care vorbesc despre ce așteptau reformații de la prevederile Edictului. Înregistrarea Edictului și a regulamentului de aplicare în arhiva Consistoriului (1781-1782) precede problemele matrimoniale create după punerea în aplicare a acestora. Imediat după publicare însă, Consistoriul a sesizat – la sugestia contelui Sámuel Teleki – două din problemele care au devenit de neocolit în ecuația aplicării toleranței: cateheza, învățătura de șase săptămâni și discriminarea pozitivă a romano-catolicilor, care prin aceasta primeau o șansă pe care reformații nu o aveau¹⁶⁹. Reformații vedeau o subevaluare a propriei stări de religie receptă, încadrând-o la situația confesiunii greco-orientale, tolerate. Edictul de Toleranță, implicit, a produs o renaștere a jurisdicției protestante în materie confesională. În aceasta, maniera iluministă a argumentării este cea care invocă doritul caracter reparatoriu-retroactiv al Edictului. Gravaminele asistate în surdină de Iosif Teleki sunt exemple care vorbesc de caracterul mobilizator al Edictului la nivel social. Însă faptul că nobilimea reformată din afara Consistoriului sau Guberniului nu dorea să-și piardă poziția la Curte, din cauza exercitării dreptului de împotrivire, este de notorietate. Decretele care protejau religia „dominantă” apăreau aproape simultan cu publicarea completărilor care vizau Edictul. Astfel, decretul imperial din 24 iulie și cel din 28 septembrie au urmărit blocarea convertirilor în masă la protestantism¹⁷⁰.

Percepția reformată despre Edict s-a distorsionat odată cu aplicarea învățăturii de șase săptămâni și cu unele cazuri matrimoniale, a căror evoluție amintea de perioada cea mai întunecată a Contrareforme. Permisivitatea Edictului vis-a-vis de posibilitatea schimbării religiei avute până atunci a provocat numeroase tensiuni. Acestea au apărut datorită opțiunilor de convertire frecvente venite dinspre căsătoriile mixte confesional. Dreptul matrimonial devenea astfel un punct de care depindea în genere soarta Edictului de Toleranță. Cauza acestor disensiuni se afla în faptul că Edictul răsturna legislația tereziană vis-a-vis de apostazie¹⁷¹. Astfel, Edictul de Toleranță din Transilvania, încet, dar sigur, devenea pentru Biserica Reformată sinonim cu

¹⁶⁸ ACBRT, *CRS*, Gravamina lui Pál Bethlen către agentul reformaților Sámuel Nagy, 1781, nr. 129.

¹⁶⁹ ACBRT, *CRS*, 1782, doc. 99, Gravamina Consistoriului Reformat despre efectele Edictului; cf. doc. 94.

¹⁷⁰ Idem, doc. 115, 143, 144.

¹⁷¹ Vezi Bíró 1925, pp. 153-155.

„învățătura de șase săptămâni”, împotriva căreia se impunea reactivarea dreptului la rezistență al reformaților, dar de data aceasta într-o manieră mult mai moderată, chiar umilă. Regula iosefină pentru familiile mixte statua ca băieții să urmeze confesiunea tatălui, iar fetele pe cea a mamei. Deputații reformaților care au încercat să înlesnească rezolvarea plângerilor legate de dreptul matrimonial s-au lovit de urmări neașteptate ale cererii lor: la 20 august 1783, Iosif al II-lea a secularizat procedura judecării cazurilor de divorț¹⁷². Dreptul de împotrivire al reformaților față de excepțiile invocate în cazul convertirilor arăta că politica gravaminelor eșuase. Absolutismul nu accepta critici care depășeau interesul de stat, ci doar în măsura în care acestea îi conveneau. Deruta reformată, în plină criză și implementare a Edictului, ne este sugerată de întrebarea Consistoriului cu privire la decretul din 22 mai 1782, prin care Iosif al II-lea restricționa convertirile: „sensul toleranței să ne fie comunicat”¹⁷³. Pentru reformații secolului al XVIII-lea, toleranța religioasă s-a confundat astfel mai degrabă cu ideea de utilitate publică, decât cu manifestările acesteia pe plan interconfesional¹⁷⁴.

Cercetarea efectuată pe parcursul a mai multor ani a demonstrat evoluția sinuoasă a unui concept, evoluție reflectată aici mai ales din perspectivă protestantă. Fără comprehensiunea valențelor social-politice conferite de protestantismul transilvănean ideii de toleranță, Edictul de Toleranță nu poate fi înțeles, sau poate fi răstălmăcit. Acesta este sensul semnificațiilor conceptului, prezentate mai sus¹⁷⁵.

Aspectele detaliate reprezintă doar câteva argumente, relevante credem, cu privire la utilitatea cercetării noastre. Volumele elaborate vor oferi, cu siguranță, mai multe sugestii și vor putea deschide căi noi de investigație. Cu această convingere, ținem să ne exprimăm întreaga grațitudine pentru sprijinul acordat pe parcursul derulării proiectului.

Alba Iulia,
15.01.2012

Daniel Dumitran

Botond Gudor

Lehel B. Molnár

¹⁷² Kolumbán 2002, p. 127.

¹⁷³ Juhász 1996, p. 137.

¹⁷⁴ Mályusz 2006, p. 83.

¹⁷⁵ Detalii la Gudor 2011, în curs de apariție.

Bibliografie

A. Surse inedite

- AACAI
ACBRT, *CRS*
- ACBUT
BAR, *MsU*
BMCRS
DJAAN, *CAI*
- DJAAN, *Mitr. Gr.-Cat.*
- DJAAN, *Primăria Alba Iulia*
- DJAAN, *Primăria Sebeș*
DJCAN, *Col. Doc. Blaj*
- DJCAN, *BCB*
- DJHAN, *Vic. Gr.-Cat. Hațeg*
- DJMAN
HHStA, FA, *HR*
HHStA, KA, *AK* și *KK*
- HHStA, KA, *StR*
HHStA, LA, *UA*
- MNUAI, *Col. Doc.*
MOL, B 2
MOL, F 49
- MOL, F 53
- MOL, F 234
- Arhiva Arhidiecezană și Capitulară de Alba Iulia
Arhiva de Colectare a Bisericii Reformate din Transilvania, *Consistoriul Reformat Suprem*
Arhiva de Colectare a Bisericii Unitariene din Transilvania
Biblioteca Academiei Române, *Manuscrise Unitariene*
Biblioteca Mare a Colegiului Reformat din Sárospatak
Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale, *Comitatul Alba Inferioară*
Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale, *Mitropolia Greco-Catolică de Alba Iulia și Făgăraș, Blaj*
Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale, *Primăria Alba Iulia*
Direcția Județeană Alba a Arhivelor Naționale, *Primăria Sebeș*
Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Colecția Documente Blaj*
Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale, *Biblioteca Centrală Blaj*
Direcția Județeană Hunedoara a Arhivelor Naționale, *Vicariatul Greco-Catolic Hațeg*
Direcția Județeană Mureș a Arhivelor Naționale
Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Familienarchiv, *Hofreisen*
Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Kabinettsarchiv, *Alte Kabinettsakten* și *Kabinettskanzlei*
Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Kabinettsarchiv, *Staatsrat*
Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Länderabteilungen, *Ungarische Akten*
Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, *Colecția Documente*
Magyar Országos Levéltár, *Erdélyi kancelláriai levéltár*
Magyar Országos Levéltár, Gubernium Transylvanicum levéltára, *Vegyves conscriptiok*
Magyar Országos Levéltár, Gubernium Transylvanicum levéltára, *Commissio in publico-ecclesiasticis*
Magyar Országos Levéltár, Gubernium Transylvanicum levéltára, *Erdélyi fiscalis levéltár*

B. Surse editate

- Bod 1999
- Dumitran, Dumitran, Laslo 2009
- Dumitran, Gudor 2011
- Dumitran, Hegedűs, Rus 2011
- EOE
- Hitchins, Beju 1977
- Bod Péter, *Erdélyi református zsinatok végzése 1606-1762* [Hotărârile sinoadelor reformate din Transilvania], [Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 3]. Ediție și studii introductive de Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Cluj, 1999
- Dumitran, Daniel, Ana Dumitran, Florean-Adrian Laslo, „...virtuti decreti tolerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...”. *Biserica românească din Transilvania în izvoarele statistice ale anului 1767*, Alba Iulia, 2009
- Dumitran, Daniel, Botond Gudor, *Sub semnul toleranței. Bisericele din Transilvania în documente inedite, 1781-1790*, Cluj-Napoca, 2011
- Dumitran, Ana, Enikő Hegedűs, Vasile Rus, *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei. Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*. Catalogul expoziției deschise la Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 14 octombrie – 11 noiembrie 2011
- Erdélyi országgyűlési emlékek* [Documente ale Dietei din Transilvania] (1576-1596), ed. Szilágyi Sándor, Budapest, III, 1877, VI, 1880, VII, 1881
- Hitchins, Keith, Ioan Beju, „Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766”, în *Mitropolia Ardealului*, XXII,

- 1977, 7-9, pp. 505-551.
- Kénosi – Uzoni 2005 Kénosi Tózsér János - Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, I [Istoria Bisericii Unitariene din Transilvania, I], [Publicația Bibliotecii și Arhivei Centrale a Bisericii Unitariene din Transilvania 4/1]. Trad. Márkos Albert. Studiu introductiv: Balázs Mihály. Editat de: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor și Molnár B. Lehel. Cluj, 2005
- Kénosi - Uzoni 2009 Kénosi Tózsér János - Uzoni Fosztó István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története*, II [Istoria Bisericii Unitariene din Transilvania, II], [Publicația Bibliotecii și Arhivei Centrale a Bisericii Unitariene din Transilvania 4/2]. Trad. Márkos Albert. Studiu introductiv: Balázs Mihály. Editat de: Hoffmann Gizella, Kovács Sándor și Molnár B. Lehel, Cluj, 2009
- Mályusz 1940 Mályusz Elemér (szerkesztő), *Iratok a türelmi rendelet történetéhez*, Budapest, 1940
- MCRT *Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae / Erdélyi Országgyűlése Emlékek*, ed. Szilágyi Sándor, I, Budapest, 1875
- Răduțiu 1978 Răduțiu, Aurel, „Decretul de toleranță al Mariei Terezia din 21 martie 1760 tipărit în limba română”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca*, XXI, 1978, pp. 387-391
- Răduțiu, Gyémánt 1995 Răduțiu, Aurel, Ladislau Gyémánt, *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania. 1690-1847*, București, 1995
- RMNy *Régi Magyarországi nyomtatványok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 1983, 2000
- Săsăujan 2003 Săsăujan, Mihai, *Habsburgii și Biserica Ortodoxă din Imperiul austriac (1740-1761). Documente*, Cluj-Napoca, 2003
- Stanciu, Hitchins, Dumitran 2009 Stanciu, Laura, Keith Hitchins, Daniel Dumitran, *Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente externe (1744-1754)*, Cluj-Napoca, 2009
- Sz. Okl. *Székely oklevéltár*, IV. *Székely népesség-összeírások 1575-1627* [Colecția de diplome secuiești]. Introdúcere și note de Demény Lajos, Cluj, 1997
- Szilágyi 1872 Szilágyi István, „Az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsinatainak végzései kivonatban” [Regestele hotărârilor sinoadelor Bisericii Reformate din Transilvania], în *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1872, caietele 1-2
- Tóth 1922 Tóth György, *Az unitárius egyház rendszabályai 1626-1850* [Legile și ordinele Bisericii unitariene 1626-1850], Cluj-Kolozsvár, 1922
- Veszely 1860 Veszely Károly, *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I [Documentele istoriei Bisericii din Transilvania, I], Cluj, 1860

B. Lucrări generale și speciale

- Araújo, D'Aprile, Borstner, Gartner 2008 Araújo, Ana Cristina, Iwan-Michelangelo D'Aprile, Bojan Borstner, Smiljana Gartner, „The Historical and Philosophical Dimensions of the Concept of Tolerance”, în volumul *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, edited by Gudmundur Hálfðanarson, Pisa, 2008, pp. 1-18
- Barcza 1987 Barcza József, *Bethlen Gábor, a református fejedelem* [Bethlen Gábor, principele reformat], Budapest, 1987
- Barcza 1988 Barcza József, „Peregrináció, vallási türelem”, în *Tanulmányok Erdély történetéről*, Debrecen, 1988
- Barton 1981a Barton, Peter F., „Das” Toleranzpatent von 1781. Edition der wichtigsten Fassungen“, în vol. *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Eine Festschrift* [Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, zw. Reihe, Band VIII], herausgegeben von Peter F.

- Barton, Wien, 1981, p. 152-202
- Barton 1981b Barton, Peter F., „Der lange Weg zur Toleranz”, în volumul *Im Lichte der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. Eine Festschrift* [Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, zw. Reihe, Band IX], herausgegeben von Peter F. Barton, Wien, 1981, pp. 11-32
- Benda 1994 Benda Kálmán, „Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság”, în *Erdélyi Múzeum*, 56, 1994, caietele 3-4
- Benkő 1999 Benkő József, *Transsilvania specialis*, II. *Erdély földje és népe*. Introducere, studiu și note de Szabó György, București - Cluj, 1999
- Bérenger 2000 Bérenger, Jean, *Tolérance ou paix de religion en Europe centrale (1415-1792)*, Paris, 2000
- Bérenger 2007 Bérenger, Jean, *Joseph II serviteur de l'État*, Paris, 2007
- Bernhard 2010 Bernhard, Jan-Andrea, „Mähren und der Nonkonformismus. Die Toleranzfrage – eine religiöse, politische oder wirtschaftliche Frage?“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 43-67
- Bernhard 2011 Bernhard, Jan-Andrea, „Intoleranz in Chiavenna im Zeitalter der Toleranz. Religiöse „Koexistenz“ in Chiavenna nach dem Toleranzedikt (1781)”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Binder 1976 Binder, Ludwig, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur mitte des 17. Jahrhunderts*, Köln -Wien, 1976
- Bíró 1925 Bíró Vencel, „Az 1751 áttérési rendeletek”, în *A Katholikus restauráció kora*, Dicsőszentmárton, 1925
- Bocșan, Brandes, Lukács 2010 Bocșan, Nicolae, Dieter Brandes, Olga Lukács, *Evoluția instituțiilor episcopale în Bisericile din Transilvania*, partea I. De la începuturi până la 1740 [Seria Reconciliatio, 5r], Cluj-Napoca, 2010
- Bod 1776 Bod, Petrum, *Historia Unitariorum in Transylvania*, Lugduni Batavorum, 1776
- Bost 1999 Bost, Hubert, „Les arguments des protestants français dans la négociation de l'édit des non-catholiques (1750-1787)”, în vol. *La Tolérance. Colloque international de Nantes (mai 1998). Quatrième centenaire de l'édit de Nantes*, sous la direction de Guy Saupin, Rémi Fabre et Marcel Launay, Rennes, 1999, pp. 225-233
- Botár 1949 Botár Imre, „Háromszék felekezeti megosztás 1619-ben” [Diferențiere confesională în anul 1619 în Trei Scaune], în *Unitárius Élet*, 12, 1949. 3-4
- Brandes, Grajdian, Lukács 2008 Brandes, Dieter, Vasile Grajdian, Olga Lukács, *Scurtă istorie a Bisericilor și comunităților religioase din Transilvania* [Seria Reconciliatio, 3r], Cluj-Napoca, 2008
- Burke 2009 Burke, Peter, *History and Social Theory*, second edition, Cambridge, UK, 2009
- Câmpeanu, Varga, Dörner 2008 Câmpeanu, Remus, Attila Varga, Anton Dörner, *În pragul Europei. Instituțiile transilvane în epoca prerreformistă*, Cluj-Napoca, 2008
- Câmpeanu, Câmpian (coord.) 2009 Câmpeanu, Remus, Anca Câmpian (coord.), *În spiritul Europei moderne. Administrația și profesiunile din Transilvania în perioada reformismului terezian și iosefin (1740-1790)*, Cluj-Napoca, 2009

- Chadwick 1998
Csifó 1896
- Demeter 1858
- Dumitran 2010
- Dumitran 2011
- Dumitran 2012
- Dumitran, Gúdor, Dănilă 2000
- Elbel 2008
- Erdő 1992
- Fritsch 2004
- Gál 1935
- Gelei 1645
- Grell, Porter (eds.) 2002
- Grieshofer 2011
- Gudor 2011
- Gudor 2012
- Chadwick, Owen, *A reformáció*, Budapest, 1998
- Csifó Salamon, „A vallás története Háromszék-vármegyében” [Istoria religiei în comitatul Trei Scaune], în *Keresztény Magvető*, 31, 1896
- Demeter Samu, „A Rikán belőli communitas ösmertetése” [Prezentarea comunității din regiunea Rika], în *Erdélyi Protestáns Egyházi Társ.*, Ed. Szász Károly - Demeter Sámuel, Cluj, 1858. I. köt., caietul II
- Dumitran, Daniel, „*Libertates vs. tolerantia*. Dezbaterile privind reglementarea politicii de toleranță în Transilvania (1781-1782) și semnificațiile lor”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 207-226
- Dumitran, Daniel, „Spre o reală toleranță pentru răsăriteni? Problema concivilității în orașele libere din Transilvania”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Dumitran, Daniel, „Hin zu einer Gemeinschaft der Rechte in Siebenbürgen? Grundgedanken der Toleranzpolitik im siebenbürgischen Fürstentum zur Zeit des Kaisers Joseph II.“, în *Transylvanian Review*, XXI, Supplement No. 1, 2012, în curs de apariție
- Dumitran, Ana, Gúdor Botond, Nicolae Dănilă, *Relații interconfesionale româno-maghiare în Transilvania (mijlocul secolului XVI - primele decenii ale secolului XVIII) / Román-magyar felekezeti közti kapcsolatok Erdélyben (a XVI. század közepe – a XVIII. Század első évtizedei között)*, Alba Iulia, 2000
- „Conversions in Early Modern Europe”. Discussion initiated by Martin Elbel, în *Colloquia*, XV, 2008, pp. 104-127
- Erdő János, „Az unitárius egyház” [Biserica unitariană], în *Erdélyi egyházaink évszázadai*, București, 1992
- Fritsch, Matthyas J., *Religiöse Toleranz im Zeitalter der Aufklärung. Naturrechtliche Begründung - konfessionelle Differenzen* [Studien zum achtzehnten Jahrhundert, Bd. 28], Hamburg, 2004
- Gál Kelemen, *A kolozsvári Unitárius Kollégium története*, I [Istoria Colegiului Unitarian din Cluj, I], Kolozsvár, 1935
- Gelei Katona István, *Titkok titka ... Ajánló előbeszéd az eretnekségnek eredetéről, és terjedetéről Rákóczi Györgynek Erdélyországnak fejedelmének* [Secretul secretului... Introducere dedicată principelui Transilvaniei, Rákóczi György, privind originea și dezvoltarea ereziei], Alba Iulia, 1645
- Grell, Ole Peter, Roy Porter (eds.), *Toleration in Enlightened Europe*, Cambridge, 2000
- Grieshofer, Franz, „Die Nachbarschaft bei den Ländlern. Eine spezifische Sozialstruktur in den siebenbürgisch-sächsischen Dörfern Siebenbürgens“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/I, pp. 113-129
- Gudor Botond, „*Sensul toleranței sa fie comunicat... (a tolerantia sensussa comunicaltassek...)*”. Dreptul de împotrivire al reformatilor transilvăneni în anii de dinainte și de după enunțarea Edictului de toleranță”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Gudor Kund Botond, „Confessional Tolerance and Intolerance

- in 16th and 17th Century Transylvania”, în *Transylvanian Review*, XXI, Supplement No. 1, 2012, în curs de apariție
- Hegyí 2010 Hegyí Ádám, „Lesestoffe der siebenbürgischen Studenten und konfessionelle Toleranz im 18. Jahrhundert. Die Wirkung der Universität Basel auf die siebenbürgische Kultur“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 81-88
- Hegyí 2011 Hegyí Ádám, „Dániel Ercsei d. Á. (1744-1809) und die religiöse Toleranz“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Juhász 1947 Juhász István, *A székelyföldi református egyházmegyék* [Eparhiile reformate din Ținutul Secuiesc], Cluj, 1947
- Juhász 1996 Juhász István, „A türelmi rendelet és az erdélyi egyházak”, în *Hitvallás és türelem, Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és Teológia 1542-1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, 1996
- Kállay 1829 Kállay Ferenc, *Historiai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időkben* [Tratat istoric despre originea, instituțiile publice și militare ale nobilimii secuilor din trecut], Aiud, 1829
- Kanyaró 1891 Kanyaró Ferencz, *Unitáriusok Magyarországon* [Unitarieni în Ungaria]. Cluj, 1891
- Kanyaró 1898 Kanyaró Ferenc, „Enyedi György egyházi beszédei” [Predicile lui Enyedi György], în *Keresztény Magvető*, 33, 1898
- Kaplan 2007 Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge, Massachusetts, London, England, 2007
- Klingenstein 1993 Klingenstein, Grete, „Modes of Religious Tolerance and Intolerance in Eighteenth-Century Habsburg Politics”, în *Austrian History Yearbook*, vol. XXIV, 1993, pp. 1-16
- Kolumbán 2002 Kolumbán Vilmos József, *Törvényhozó egyház*, Kolozsvár, 2002
- Kónya 2004 Kónya Péter, „A Bocskai-felkelés és az Evangélikus Egyház a királyi Magyarországon”, în „Nincsen nekünk több hazánk ennél...” *Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez*, Budapest, 2004
- Kovács 1982 Kovács, Elisabeth, „Zur Genese des Toleranzediktes Josephs II. aus österreichischer Sicht”, în volumul *La Tolérance civile. Colloque international organisé à l'Université de Mons du 2 au 4 septembre 1981 à l'occasion du deuxième centenaire de l'Édit de Joseph II.* Actes publiés par Roland Crahay [Université Libre de Bruxelles. Études sur le XVIIIe siècle. Volume hors série 1], Bruxelles, 1982, pp. 33-52
- Kovács 2010 Kovács Sándor, „Edictul de toleranță și Biserica Unitariană”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 191-206
- Kovács, Molnár 2011 Kovács Sándor, Lehel B. Molnár, „Reînnoirea Bisericii Unitariene după Edictul toleranței”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Lebeau 1999 Lebeau, Christine, „La patente autrichienne de tolérance (1781) et l'édit prussien de religion (1788): vers la constitution d'une province du Saint-Empire?”, în vol. *La Tolérance. Colloque international de Nantes (mai 1998). Quatrième centenaire de l'édit de Nantes*, sous la direction de Guy Saupin, Rémi Fabre et

- Marcel Launay, Rennes, 1999, pp. 171-179
- Lestyán 2000 Lestyán Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi katolikus püspökség templomai*, I-II [Pietre sfințite. Bisericile episcopatului catolic din Transilvania evului mediu, I-II], Alba Iulia, 2000
- Mályusz 2000 Mályusz Elemér, *Magyarország története a felvilágosodás korában*, Budapest, 2000
- Mályusz 2006 Mályusz Elemér, *A Türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*, Gödöllő, 2006
- Miron 2004 Miron, Greta-Monica, „... poruncește, scoale-te, du-te, propoveduește...” *Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782)*, Cluj-Napoca, 2004
- Miron 2005 Miron, Greta-Monica, „Acțiune ortodoxă – acțiune catolică. Efectele mișcării lui Visarion Sarai în Hunedoara, Hațeg, Zarand și Alba”, în *Studia Universitatis “Babeș-Bolyai”, Historia*, 50, 2005, 2, pp. 1-36
- Miron 2007 Miron, Greta-Monica, *Biserica Greco-Catolică din comitatul Cluj în secolul al XVIII-lea*, Cluj-Napoca, 2007
- Miron 2010 Miron, Greta-Monica, „Antagonism și toleranță confesională în satele românești transilvănene în timpul mișcării lui Sofronie”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 171-179
- Miron 2011 Miron, Greta-Monica, „Clerul parohial unit în anii mișcării sofroniene. Probleme identitare”, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Murdock 2008 Murdock, Graeme, „Principatul Transilvaniei în epoca confesională”, în *Studia Universitatis “Babeș-Bolyai”, Historia*, 53, 2008, 1-2, pp. 59-75
- Nagy 1875 Nagy János, „Hídvégi Mikó Ferencz életrajza” [Biografia lui Mikó Ferencz din Hăghig], în *Keresztény Magvető*, X, 1875
- Nagy 2008 Nagy Géza, *A Református Egyház története 1608-1715*, Gödöllő, 2008
- Oancea 2008 Oancea, Sever Cristian, „Catholic Seduction or Habsburg Clientele? Confessional Change in Eighteenth-Century Transylvanian Saxon Society”, în *Colloquia*, XV, 2008, pp. 5-29
- Papacostea-Danielopolu et Demény 1972 Papacostea-Danielopolu, Cornelia et Lidia Demény, „Grecs, Roumains, Bulgares et Serbes dans la Compagnie „Grecque” de Brașov (1777-1850)”, în *Bulletin d’Association d’Etudes du Sud-Est Européen*, X, 1972, 2, pp. 263-274
- Péterffy 2010 Péterffy György, „A reformátio Háromszéken” [Reforma în Trei Scaune], în *Székelyföld*, septembrie 2010, <http://www.hargita.kiado.ro/cikk.php?a=MTEOMg>
- Pokoly 1904 Pokoly József, *Az Erdélyi Református Egyház története*, vol. I-IV, Budapest, 1904
- Pomeau 1988 Pomeau, René, „Un idée neuve au XVIIIe siècle, la tolerance”, în *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français*, 134, 1988, pp. 195-206
- Pop, Năgler, Magyari (coord.) 2008 Pop, Ioan-Aurel, Thomas Năgler, András Magyari (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. III. (*De la 1711 până la 1918*), Cluj-Napoca, 2008
- Rákosi 1840 Rákosi Székely Sándor, *Unitária vallás történetei Erdélyben* [Istoria religiei unitariene în Transilvania], Cluj, 1840
- Ricoeur 1988 Ricoeur, Paul, „Tolérance, intolérance, intolérable”, în *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français*, 134, 1988
- Rugonfalvi 1936 Rugonfalvi Kiss István, „Az egyházi rend közjogi helyzete

- Erdélyben és Bethlen Gábor armalisa” [Situația obștească a Bisericii din Transilvania și diploma lui Bethlen Gábor], în *Teológiai Szemle*, XII, 1936
- Saupin 1998 Saupin, Guy, *Naissance de la tolérance en Europe aux temps modernes*, Rennes, 1998
- Saupin 1999 Saupin, Guy, „Le concept de tolérance aux Temps modernes”, în vol. *La Tolérance. Colloque international de Nantes (mai 1998). Quatrième centenaire de l’édit de Nantes*, sous la direction de Guy Saupin, Rémi Fabre et Marcel Launay, Rennes, 1999, pp. 11-18
- Săsăujan 2002 Săsăujan, Mihai, *Politica bisericească a Curții din Viena în Transilvania (1740-1761)*, Cluj-Napoca, 2002
- Schaser 1848 Schaser, Johann Georg, *Denkwürdigkeiten aus dem Leben des Freiherrn Samuel v. Brukenthal, Gubernators von Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1848
- Schaser 2000 Schaser, Angelika, *Reforme iosefine în Transilvania și urmările lor în viața socială. Importanța Edictului de concivilitate pentru orașul Sibiu* Sibiu, 2000
- Schuller 1969 Schuller, Georg Adolf, *Samuel von Brukenthal*, vol. II, München, 1969
- Šoltés 2010 Šoltés, Peter, „Toleranz vor dem Toleranzpatent? Interkonneksionelle Kommunikation und Transkonfessionalität im nordöstlichen Ungarn im 18. Jahrhundert“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 69-80
- Šoltés 2011 Šoltés, Peter, „Auswirkungen der josephinischen Toleranzpolitik auf die interkonneksionelle Kommunikation im Zwischenraum des nordöstlichen Ungarns“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Stăniloae 1936 Stăniloae, Dumitru, „Din urmările Edictului de Toleranță în Țara Hațegului”, în vol. *Fraților Alexandru și Ion I. Lăpădatu la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1936, pp. 837-842
- Stăniloae 1938-1939 Stăniloae, Dumitru, „O luptă pentru ortodoxie în Țara Hațegului”, în *Anuarul Academiei Teologice „Andreiane” din Sibiu*, XV, 1938-1939, pp. 5-76
- Stăniloae 1943 Stăniloae, Dumitru, „Din urmările Edictului de Toleranță în ținutul Făgărașului”, în vol. *Omăgiu lui Ioan Lupaș la împlinirea vârstei de 60 de ani*, București, 1943, pp. 826-833
- Suttner 2010 Suttner, Ernst Christoph, „Toleranzregeln zum Schutz bestimmter Glaubensgemeinschaften, doch nur beschränkte Religionsfreiheit im frühneuzeitlichen Siebenbürgen“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 155-169
- Suttner 2011 Suttner, Ernst Christoph, „Nicht ertragen (= tolerieren) sollen wir, sondern einander anerkennen und voneinander lernen. Worum es geht“, în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Szabó 2003 Szabó András Péter, „A dési per történeti háttere” [Documentarea istorică a procesului de la Dej], în *Egyháztörténeti Szemle*, 2003, 2
- Szegedi 2002 Szegedi, Edit, *Identități premoderne în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002
- Szegedi 2007 Szegedi, Edit, „Constituirea și evoluția Principatului

- Transilvaniei (1541-1690)", „Reforma în Transilvania. Constituirea identităților confesionale", „Confesionalizarea", în Pop, Ioan-Aurel, Thomas Nögler, András Magyarai (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. II. (De la 1541 până la 1711), Cluj-Napoca, 2007, pp. 107-120, 237-262
- Szegedi 2008 Szegedi, Edit, „Politica religioasă a principilor reformați", în *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai", Historia*, 53, 2008, 1-2, pp. 76-99
- Szegedi 2010 Szegedi, Edit, „Wie tolerant konnte eine königliche Freistadt im Fürstentum Siebenbürgen sein?", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica (Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei, secolele XVI-XVIII)*, 2010, pp. 147-153
- Szegedi 2011 Szegedi, Edit, „Adiaphora und innerkonfessionelle toleranz: die kryptocalvinisten", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Szentpéteri - Viskolcz 2005 Szentpéteri Márton, Viskolcz Noémi, „Egy református-unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben" [O dispută religioasă între reformați și unitarieni în anul 1614, în Transilvania], în „*Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...*" *Tanulmányok XVI-XIX. századi hitvitáinkról* [Studii despre disputele religioase din secolele XVI-XIX]. Ed. Heltai János, Tasi Réka, Miskolc, 2005
- Teodor 1998 Teodor, Pompiliu, „Tolerance and the Transylvanian Rumanians: from Maria Theresa to Joseph II.", în vol. *Church and Society in Central and Eastern Europe*, edited by Maria Crăciun and Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, 1998, pp. 184-206
- Tóth 2008 Tóth Zsombor, „From the Cradle to the Grave. Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667-1747). (A Case Study in Historical Anthropology)", în *Colloquia*, XV, 2008, pp. 44-71
- Verók 2011 Verók Attila, „Tolerierte Ketzerei oder kulturelle Rezeption? Hallesche Druckwerke in Bibliotheken der Siebenbürger Sachsen im 18. Jahrhundert", în *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica*, 15/II (*Identitate confesională și toleranță religioasă în secolele XVIII-XXI*), 2011, în curs de apariție
- Zach 2001 Zach, Krista, „Toleranță religioasă și construirea stereotipurilor într-o regiune multiculturală – „Biserici populare" în Transilvania, în *Transilvania și sașii ardeleni în istoriografie*. Din publicațiile Asociației de Studii Transilvane Heidelberg, Sibiu, 2001, pp. 64-96
- Zach 2008 Zach, Krista, „Stări, domeniu seniorial și confesionalizare în Transilvania. Reflecții asupra disciplinării sociale (1550-1650)", în *Studia Universitatis "Babeș-Bolyai", Historia*, 53, 2008, 1-2, pp. 100-126